

הרב שמואל מוהליבר
ברית האהבה והשלום

למלאת מאתיים שנה להולדתו
כ"ז בניסן תקפ"ד - כ"ז בניסן תשפ"ד

"האושר היותר נעלה בעמנו היא ברית האהבה והשלום..."

"יסוד כל התורה הוא שלום ואהבה..."

"כן אחים נכבדים, עבודה רבה לפנינו, עלינו לעבוד ולעבוד בלי לאות וכלי הרף, עלינו לעבוד שכס אחד בלי פרוד, באהבה גמורה ובאחדות שלמה".

(הרב שמואל מוהליבר)

הרב שמואל מוהליבר

ברית האהבה והשלום

כתבים על ציונות, חינוך, מחשבה ומעשה

ערך: אברהם מוניץ
מבוא: אחיעזר ארקין

Rabbi Shmuel Mohliver
The Covenant of Love and Peace: Selected Writings

ברית האהבה והשלום
הרב שמואל מוהליבר - מבחר כתבים

עורך אחראי: ראובן ציגלר
עורכת ראשית: אוריה מבורך
עורכת משנה: אפרת גרוס
עריכה לשונית: חננאל גולדברג ורוד פיאלקוף
הגהה: אביחי גמדני
עימוד ועריכה גרפית: אפרת בירר לבון, רינה בן גל
מפתחות: יונתן בדנרש
עיצוב כריכה: שמואל לעסרי

© כל הזכויות שמורות לציוני דרך מרכז סיוור ולימוד
מזכרת בתיה ולאברהם מוניץ, 2023
טל': 08-9340034 www.midrasha-m-b.org.il

ספרי מגיד, הוצאת קורן
ת"ד 4044 ירושלים 9104001
טל': 02-6330530 פקס: 02-6330534
www.korenpub.co.il

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן, במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני, או אחר כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה, אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מסת"ב 978-965-526-246-9 ISBN
נרפס בישראל תשפ"ד 2023 Printed in Israel

תוכן העניינים

פתח דבר

יא

מבוא: הרב שמואל מוהליבר – משנתו ופועלו מאת אחיעזר ארקין

3	א. תולדות חייו
7	ב. דרכו בלימוד ובפסיקה
15	ג. הרב מוהליבר נוכח תנועת ההשכלה
31	ד. פעילותו בתנועת חיבת ציון
79	ה. פעילותו בתנועה הציונית
93	ו. פטירתו והעלאת עצמותיו לארץ ישראל
103	ז. סיכום

נספחים למבוא

109	1. עץ המשפחה של משפחת הרב מוהליבר
110	2. תיאור הפגישה של הרב מוהליבר עם הברון רוטשילד
	3. מכתב הרצל וחברי אגודת חובבי ציון בוינה
113	בבקשת עזרה מהרב מוהליבר
115	4. מאמרו של הרצל על הרב מוהליבר בעיתון די וולט
117	5. קטעים מהמאמר 'גדול וגיבור', הראי"ה קוק זצ"ל
119	6. 'הרב המנהיג', ד"ר יוסף מוהליבר

123

כתבי הרב שמואל מוהליבר
בעריכת אברהם מוניץ

125

הקדמת העורך

129

שער ראשון על ההשכלה

	אל חברת 'מרבי השכלה בישראל'	סימן א
131	ואל הרבנים ברוסיה ובפולין	
137	היראה וההשכלה	סימן ב
	הצעה לחברת 'מרבי השכלה בישראל'	סימן ג
155	בדבר שינויים במערכת החינוך היהודית	
163	אושר האדם	סימן ד
187	היחס לגויים בזמן הזה	סימן ה
195	ענייני חינוך ותרבות	סימן ו
205	יראה ודרך ארץ	סימן ז

223

שער שני **ארץ ישראל וציונות**

225	הגאולה	סימן ח
233	הנאום בוועידת קאטוביץ'	סימן ט
237	פולמוס גדרה	סימן י
263	פולמוס השמיטה והיתר המכירה	סימן יא
277	מטרת נסיעתי לארצנו הקדושה	סימן יב
303	דברים להקמת המושבה רחובות	סימן יג
307	כרוזים ופעילות ציונית	סימן יד
329	דברי ברכה לכאי הקונגרס הציוני בבזל	סימן טו
335	'צוואת' הרב מוהליבר	סימן טז

339 **שער שלישי מחשבה והגות**

343	הבריאה והאדם	סימן יז
351	הנפש	סימן יח
357	ההכרה	סימן יט
363	המחשבה והמעשה	סימן כ
375	הייעודים שבתורה	סימן כא
383	עם ישראל	סימן כב
395	דרשות למועדי השנה	סימן כג
415	הספד על האדמו"ר מצאנז	סימן כד

429 **אחרית דבר**

431 **מקורות למאמרים**

437 **מפתח הקיצורים**

446 **רשימת התמונות**

448 **מפתח שמות ומקומות**

שמאל קורני אברהם אביאלי וזצ

הרב שמואל מוהליבר

נר זיכרון

לרבנים שכיחנו במושבה מזכרת בתיה מיום היווסדה

הרב שמחה הלוי בונים אוסוביצקי זצ"ל, תרמ"ד-תרמ"ח
נפטר בכ"ג בשבט תרנ"ט

הרב ברוך חומה זצ"ל, תר"ן-תרנ"ד
נפטר בכ"ט בשבט תר"צ

ר' מאיר אהרון הלוי זצ"ל, תרנ"ד-תרס"ט
נפטר בט' באדר ב' תרע"ו

הרב מרדכי לייב רובין זצ"ל, תרס"ד-תרס"ח
נפטר בג' בתמוז תרפ"ט

הרב יעקב יוסף הלוי דזימיטראובסקי זצ"ל, תרס"ח-תרע"ב
נפטר בכ"ט בתשרי תשכ"ו

הרב משה המאירי אוסטרובסקי זצ"ל, תרע"ב-תרע"ט
נפטר בכ"ה בסיוון תש"ז

הרב אברהם אליהו אלטמן זצ"ל, תר"ף-תש"ח
נפטר בכ"א באדר א תש"ח

הרב משה דוד הרץ זצ"ל, תש"ח-תשכ"א
נפטר בי"ז באדר תשכ"א

הרב צבי סנדרוביץ זצ"ל, תשכ"ג-תשכ"ז
נפטר בכ"ב בטבת תשכ"ז

תנצב"ה

פתח דבר

דלות המילים מלתאר מה רבה הייתה השפעתו ותרומתו של הרב שמואל מוהליבר זצ"ל לחידוש היישוב היהודי בארץ ישראל לאחר אלפיים שנות גלות.

בחלוף השנים, מסיבות שהזמן גרמן נדחקה דמותו לקרן זווית ותרומתו למפעל הציוני לא זכתה לסיקור הולם בספרי ההיסטוריה, לרבות בספרי הלימוד במערכת החינוך.

הרב היה אחת הדמויות המרתקות והמשפיעות על העולם היהודי בדורות האחרונים. רב, דיין ופוסק מצד אחד, ומהצד האחר מהפכן הקורא לשילוב ערכי המדע והאמונה, ולרכישת השכלה כללית ומקצועות חול. מצד אחד רב המשמש בקודש בקהילות מרכזיות ברוסיה, ומהצד השני עסקן ציוני נלהב, מייסד אגודת חובבי ציון הראשונה ברוסיה ורבם של חובבי ציון הנוסע בכל רחבי אירופה על מנת לעשות נפשות למען הרעיון הציוני.

לכתביו של הרב שמואל מוהליבר לא האיר המזל פנים. רוב הכתבים עלו באש וכלו מן העולם בשני אירועים שונים, האחד בחייו, והשני לאחר מותו כפי שיפורט להלן. עם זאת, מעט מכתביו ששרדו משני אירועים אלו, ובכלל זה כתביו שהתפרסמו עוד לפני כן בבמות שונות, פותחים צוהר להכרת דמותו הייחודית של הרב מוהליבר ומהם עולה דמותו רבת הפעלים: גדלותו בתורה כפוסק, תעוזתו בשדה

החינוך ומסירותו לארץ ישראל. במיוחד ניתן ללמוד מכתבים אלה עד כמה יקדה בליבו האהבה לעם ישראל ועד כמה פעל בלא לאות לאיחוי הקרעים בעם.

זאת ועוד, כתביו של הרב מוהליבר עוסקים בסוגיות הנוגעות לחיים המודרניים במדינת ישראל: יחסי חילוניים ושומרי מצוות, צביון החיים הציבוריים בארץ, שילוב של לימודים כלליים עם לימודי קודש, השירות בצבא, התמודדות עם העוני והאבטלה, התיישבות, היחס לממסד, שילוב חיי תורה ועבודה ועוד.

ספר זה הוא אסופה של כתבי הרב מוהליבר שנערכו על ידי אברהם מוניץ. אסופה זו כוללת את מאמריו שהתפרסמו בעיתונות התקופה ובמקומות נוספים, וכן מבחר מתוך איגרותיו שהשתמרו בארכיונים שונים. רבים מן הכתבים הללו כונסו ופורסמו בשנת תרפ"ג (1923) ב'ספר שמואל' בעריכת הרב יהודה לייב הכהן פישמן (מימון). בשנת תש"ד (1944) הדפיס הרב מימון אוסף תשובות הלכתיות מתוך כתבי יד של הרב מוהליבר שנותרו לפליטה ופרסמו בספר 'חקרי הלכה ושאלות ותשובות', בהוצאת מוסד הרב קוק.

בשנת תש"מ (1980) הוא פרסם קובץ נרחב יותר בשם 'שו"ת מהר"ש מוהליבר: שאלות ותשובות וחקרי הלכה' על ארבעת חלקי שולחן ערוך בהוצאת מוסד הרב קוק (נדפס שוב מחדש בשנת תשפ"ב). לספר זה מצורף מכובא המתאר את קורות חייו, משנתו החינוכית ופועלו של הרב מוהליבר לחידוש היישוב היהודי בארץ ישראל, וזאת לצד כהונתו כרב של ערים גדולות וחשובות ברוסיה.

שם הספר "ברית האהבה והשלום" הוא חלק מהמשפט: "האושר היותר נעלה בעמנו היא ברית האהבה והשלום..." המופיע במאמרו של הרב מוהליבר "היראה וההשכלה".

מוטיב האהבה והשלום שזור בכל כתביו של הרב מוהליבר. בסיום המגשר שכתב הרב מוהליבר יומיים לפני פטירתו שב והדגיש יסוד חשוב זה: "כן אחים נכבדים, עבודה רבה לפנינו, עלינו לעבוד ולעבוד בלי לאות ובלי הרף, עלינו לעבוד שכס אחד בלי פרוה, באהבה גמורה ובאחדות שלמה".

לחיבורו של ספר זה שותפים אנשים רבים שסייעו בעבודה בדרכים שונות: יצחק רפפורט הגיה את הנוסח הראשון של המבוא כשיצא כחוברת פנימית של 'ציוני דרך' מרכז סיור ולימוד מזכרת בתיה וחננאל גולדברג שעמל רבות בהתנדבות בעבודת העריכה התוכנית והלשונית של המבוא והכתבים. העריכה הסופית של הספר נעשתה על ידי הרב דוד פיאלקוף אשר הביא את המלאכה לידי גמר. יעמדו כולם על הברכה.

תודתנו נתונה גם לרב ד"ר יהודה זולדן על עזרתו לכתיבת הפרק על פסיקתו ההלכתית של הרב מוהליבר, לרב ד"ר בועז הוטרר ולר"ר אילה שקלאר על הערותיהם החשובות והמועילות, ליאיר פיקסלר על הארותיו הנהירות ולאפרת בירר לבון על העריכה הגרפית.

כמו כן אנו מכירים טובה לעובדי הארכיון הציוני המרכזי, לעובדי הספרייה הלאומית ולעובדי בית התפוצות, על המסמכים והתמונות שהעמידו לרשותנו, וכן להנהלת מוסד הרב קוק על האישור שנתנו להשתמש בפרסומיהם בספר זה.

לבסוף, תודתנו נתונה לעומדים בראש הוצאת מגיד על נכונותם להדפיס ספר זה ולכל עובדי ההוצאה על השתדלותם להוציא לאור דבר נאה ומתוקן.

משימת קיבוצם של כתבים נוספים של הרב מוהליבר, ובכללם חידושי תורה שפזורים בספרים שונים ובכתבי יד שלא פורסמו, איגרותיו ומכתבי ההסכמות שנתן לספרים תורניים, טרם הושלמה וצו השעה להשלימה.

אנו תקווה כי ספר זה יתרום להארת דמותו של הרב מוהליבר, יסייע בידי המבקש ללמוד ממשנתו, ויציב את דמותו במקום הראוי לה בין שורת האישים שהביאו למהפך הגדול בעם ישראל בעת החדשה. הספר מובא לדפוס במהלך מלחמת "חרבות ברזל". ייטיב ה' ולא יוסיף עוד ליסרה, ושבו בנים לגבולם, שלום על ישראל.

אחיעזר ארקין

מרכז הרב מוהליבר ו'ציוני דרך' מזכרת בתיה
ג' בכסלו תשפ"ד

מבוא: הרב שמואל מוהליבר משנתו ופועלו

אחיעזר ארקין

א. תולדות חייו

הרב שמואל מוהליבר נולד בכ"ז בניסן תקפ"ד (1824) בעיירה הלובוקי שבפלך וילנה. מצד אביו היה נצר למשפחה רבנית ענפה. סבו, ר' יוסף מהורודוק, היה תלמידו של ר' חיים מוולוז'ין, אך על אף גדולתו בתורה בחר להתפרנס ממסחר, ולא רצה לעשות את תורתו קרדום לחפור בו. אביו, ר' יהודה לייב, היה גדול בנגלה ובנסתר, והיה גם בעל השכלה כללית, אשר הצטיין באופן מיוחד בתורת החשבון. כמו סבו של הרב שמואל, גם אביו עסק רוב חייו במסחר ורק לעת זקנותו קיבל עליו את משרת הרבנות בעיירה שאלאק. שם אימו של הרב מוהליבר לא התברר לנו, אך ידוע שהיא הייתה בתו של הרב יהושע יפה אשר נמנה על אחד מזרמי החסידות.¹

כבר בילדותו נתגלה הרב מוהליבר כעילוי. עוד בהיותו בן שמונה החל ללמוד מאביו גמרא ופוסקים, ובהדרכתו של אביו עסק גם בספרות המחשבה היהודית מימי הביניים (ספר הכוזרי, מורה הנבוכים, חובות הלבבות ועוד). מלבד זאת הרב מוהליבר למד גם

1. עץ המשפחה של הרב מוהליבר מופיע להלן נספח 1, עמ' 109.

לימודים כלליים: היסטוריה, חשבון, הנדסה ופיזיקה. מלבד עברית שלט גם ברוסית, יידיש, גרמנית ופולנית.

בהיותו בן חמש עשרה התחתן עם אסתר גרנום, ובמשך שלוש שנים היה סמוך על שולחן חותנו, ונתן שיעורים בגמרא לתלמידי החכמים שבעיר. בתום שלוש השנים המשיך את לימודיו בישיבת וולוז'ין, ושם הקפיד שלא להתפרנס מקופת הציבור. כעבור חצי שנה בישיבת וולוז'ין הסמיכו אותו ראשי הישיבה לרב. בדומה לאבותיו, הרב שמואל מוהליבר לא חפץ להתפרנס מהרבנות, ועסק במשך מספר שנים בסחר בפשתן. בהמשך הוא היה גם שותף בבעלות על אחוזה חקלאית.² את זמנו הפנוי ייחד ללימוד תורה ולהתכתבויות עם גדולי ישראל בענייני עיון והלכה. בשנים אלו גם כתב לזכר סבו ספר חידושים ודרשות על פרשיות השבוע בשם 'עטרת יוסף'.³ כשהיה בן עשרים וארבע נספו הורי אשתו במגפה ועסקיו נקלעו לקשיים. רק אז נעתר לבקשת בני עיירתו הלובוקי והיה להם לרב. במשך כיוכל

2. הרב מוהליבר רכש בשותפות אחוזה בשם זאואדע, בכספי כרטיס הגרלה שקיבל מאחותו (ראו פרלוב, ספר ראדום, עמ' 339).

3. ספר זה לא יצא עדיין לאור, וכתב היד שלו נמצא בספריית יד הרב מימון שבמוסד הרב קוק.

בשער הספר כותב הרב מוהליבר: "ספר עטרת יוסף זכר עולם לאבי זקני המופלג המפורסם י"א באמת מו"ה יוסף זצ"ל אשר נגוע ויאסף אל עמיו בחורף העבר ארבעה עשר יום לחודש טבת שנת תר"ז בעיר מולדתו דאוידי-האראדאק... חוברו מאיתי הצעיר שמואל באאמו"ר הרב המופלג מו"ה יהודה ליב חתן הנגיד המפורסם מו"ה שמואל גרונם נ"י ותהי ההתחלה יום ב' כ"ו ניסן שנת תר"ז, יום מולדתי, זה לי עשרים ושלש שנים פה האליבאקע" (ספר שמואל, עמ' ה-1). ספר 'עטרת יוסף' הנ"ל, כמו גם יתר כתבי היד של הרב מוהליבר שנתרו לפליטה מהפרעות שהיו בביאליסטוק, מצויים בספריית יד הרב מימון כפי שעולה מפרסומי מוסד הרב קוק ראו: חקרי הלכה ושאלות ותשובות, עמוד הפתיחה 'עם הספר'; גאולה בת יהודה, האנציקלופדיה של הציונות הדתית, ערך 'מוהליבר שמואל', עמ' 364; יצחק רפאל, סיני, 41 (כרך פ), תשרי-אדר תשל"ז, 'דברי הספר של הגאון רבי שמואל מוהליבר על האדמו"ר רבי חיים מסאנדוז', עמ' קצג-קצד.

שנים שימש ברכנות בקהילות חשובות ברוסיה: בהלובוקי, בשאקי, בסובאלק, בראדום ובביאליסטוק.⁴

שמעו כגדול בתורה וכפוסק יצא למרחקים, וממקומות רבים הפנו אליו רבנים והמוני בית ישראל שאלות הלכתיות. הוא זכה להערכה רבה לא רק אצל ה'מתנגדים' אלא גם בקרב החסידים. אלה קיבלו והעריכו את הרב מוהליבר ואף התייחסו אליו כאל אדמו"ר. רבים שיחרו לפתחו לקבל ממנו הסכמות לספריהם התורניים.⁵

הרב מוהליבר היה מעורב מאוד בחיי הקהילות שבהן שימש ברכנות. בד בכד עם עיסוקו הרבני, הוא החל לעסוק גם בעשייה ציבורית. אחת מהסוגיות הציבוריות-חינוכיות שאליהן נדרש הייתה היחס הראוי להשכלה ומערכת היחסים בין ה'משכילים' ל'יראים'. הרב מוהליבר פעל כדי ליישם את השקפותיו בתחום זה בתוך מוסדות חינוך יהודיים. תחום נוסף שבו עסק היה היחסים בין היהודים לשלטון הרוסי, ובכלל זה סוגיית הגיוס לצבא הרוסי.

פעילותו הציבורית התרחבה בהדרגה והייתה לעסקנות כללית הנוגעת לכל העולם היהודי, עד שאנשי עירו ביאליסטוק נהגו לומר עליו: "רבנו הוא רבם של כלל ישראל, ולעיתים גם של ביאליסטוק".⁶ אף שתורותיו של הרב מוהליבר לכלל ישראל באה לידי ביטוי בתחומים רבים, גולת הכותרת של מעשיו הייתה פעילותו למען שיבת עם ישראל לארצו, ופעילות זו היא שגרמה לכך שייחרט בזיכרון הלאומי כפעיל ציוני יותר מאשר כגדול בתורה. פעילות זו החלה עוד בשנת תרל"ה (1875), ומאז הרב מוהליבר ייחד את חייו למען יישוב ארץ ישראל, הן במסגרת תנועת חובת ציון, שהיה ממנהיגיה הבולטים והן במסגרת התנועה הציונית שהיה שותף בהקמתה ואשר שימש דמות מרכזית בפעילותה עד לימיו האחרונים ממש. בשנותיו

4. המידע הביוגרפי הנזכר כאן מבוסס בעיקרו על ספר שמואל, עמ' ה-י. ראו גם 'מוהליבר שמואל' בתוך אנציקלופדיה של הציונות הדתית, ג, עמ' 338-365;

ניסנבוים, הדת והתחיה, עמ' צב-קיה; הנ"ל, עלי חלדי, עמ' 105-126.

5. הרב מוהליבר נתן הסכמות לכארבעים ספרים.

6. מימוץ, שרי המאה, ה, עמ' 159.

האחרונות הועלתה ההצעה למנותו כרב המושבות באזור יפו,⁷ והוא אף שקל אפשרות לעלות לארץ ישראל ולהשתקע בה.⁸ הרב מוהליבר נפטר בביאליסטוק בי"ט בסיוון תרנ"ח (10 ביוני 1898), ונקבר בה. על קברו הוקם 'אוהל', ואליו נהגו לעלות לרגל המוני בית ישראל. במלחמת העולם השנייה נותן האוהל, ומקומו נשכח עד לשנת תשנ"א (1990), אז התגלו יסודותיו. במבצע מורכב הועלו עצמותיו ונטמנו בבית העלמין של מזכרת בתיה בג' בכסלו תשנ"ב, לצד קברות ראשוני המתיישבים שעלו ביוזמתו להקים את המושבה.

על קברו נבנה 'אוהל' בדומה לזה שהיה בביאליסטוק. בעקבות העלאת עצמותיו, הוקמו במזכרת בתיה 'מרכז הרב מוהליבר' ו'ציוני דרך' מרכז סיור ולימוד הפועלים להנחלת מורשתו. בשנת תשס"ט (2009) נחנך 'מוזיאון הרב מוהליבר' במזכרת בתיה, המוקדש להנצחת פעילותו הציונית והחינוכית של הרב.⁹ על שמו קרויים הקיבוץ 'גן שמואל', ישיבת כנ"ע 'בית שמואל' בחדרה, וכעשרים רחובות ברחבי הארץ.

7. ראו קניאל, המשך ותמורה, עמ' 173; הנ"ל, במעבר, עמ' 299.
8. ראו מכתבים בנושא זה: ארכיון ציוני מרכזי, תיק A24/616-70, ו-A24/616-104.
9. פירוט נוסף אודותיו אפשר למצוא באתר האינטרנט של מוזיאון הרב מוהליבר: <https://museum-mohaliver.org.il>.

ב. דרכו בלימוד ובפסיקה

הרב מוהליבר היה בקיא בכל מקצועות התורה כפי שהיטיב לתאר זאת מזכירו הרב יצחק ניסנבוים הי"ד שהכין את כתביו לדפוס:

הגרש"מ [הגאון רבי שמואל מוהליבר] היה בקי ועמקן גדול בספרות החקירה הדתית העברית וחכם בחכמת החשבון והתכונה, עסק הרבה גם בקבלה, וכיחוד התעמק בספרי תולדות עמנו. כל ידיעותיו הרחבות והעמוקות האלה השאירו עקבותיהן בספרים שחבר בשפה עברית יפה. בכתביו, שנשארו אחריו, נמצאו יותר ממאתיים גליונות של דפוס בתשובות על ארבעה חלקי שו"ע, חדושים כמעט על כל הש"ס ועל חושן משפט, דרושים כעין אטיקה תלמודית, דרושים על דרך החקירה, תשובות בדיני פאה וכלאיים הבנויים על חשבונות הנדסיים, תשובה ארוכה וחשובה מאוד בדבר שאלת השמיטה, שסדרתי על פי כתביו ועל פיו, גם לוח נצחי המלמד השתוות הימים למספר בני ישראל ולמספר האזרחים, ועוד.

דא עקא, לא שפר מזלם של כתבים אלה ובשל קשיי מימון הדפסתם התמהמהה ובתוך כך הלכו ונעלמו מן העולם כפי שמוסיף לתאר הרב ניסנבוים:¹

הכתבים האלה, שהיו כבר מסודרים תחת פקוחי לדפוס, ונמצאו ברשותו של נכד המנוח, ד"ר מוהליבר, נקרעו ברובם ונשחתו על ידי הפורעים בעת הפרעות האימות בביאליסטוק בקיץ תרס"ו. [...] וכה נשאר מכל יצירות רוחו של הגאון רבי שמואל מוהליבר עלים בודדים וקרועים מתשובותיו וספרים אחדים שלמים בחידושי הש"ס ודרושים הנמצאים תחת יד נכדו הנזכר ומאמרים אחדים שהדפיס ב'הלבנון' אחד מהם בדבר יום השבת.²

בהמשך מדגיש הרב ניסנבוים:

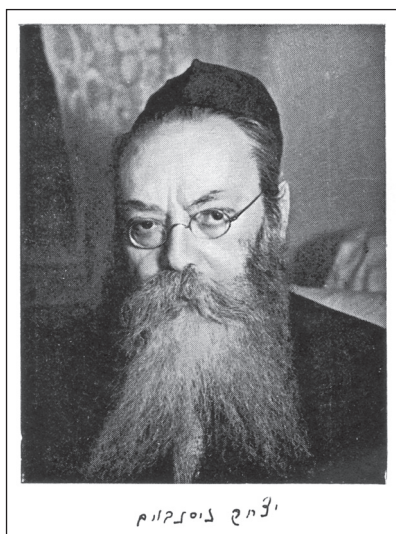
אבל גם 'שארית פליטה' זו, אם תראה בזמן מן הזמנים אור הדפוס, תעיד לדורות הבאים, כי היה רבי שמואל מוהליבר אחד הגאונים

1. הרב יצחק ניסנבוים, במכתבו לועד הפועל של הקונגרס הציוני מג' בכסלו תר"ס (1900) מתאר את קשייו בגיוס המימון להדפסת הכתבים ושוטח בקשתו לסייע בהדפסתם. עוד מציין את המניע שדחף אותו להכין את הכתבים לדפוס: "הגאון רבי שמואל מוהליביוער זצ"ל היה מתחלה מפורסם לגאון בתורה אך כאשר החל לעסוק ברעיון הציוני זה כעשרים שנה החלו מתנגדי חבת ציון להוציא עליו לעז, כי איננו גדול בתורה והשתדלו למעט דמותו ולהקטין האוטוריטעט שלו. ורכים מהרבנים הצעירים, אשר לא ידעו את הגרש"מ טרם החל לעבוד עבודת הציוניות, חושבים באמת, כי גדול כחם של הרבנים הידועים למתנגדי הציוניות בתורה מכחו של הגרש"מ. את הדבר הזה שמתני אל לבי, כי למען הגדיל את האוטוריטעט של הגרש"מ בתורה ויחד עם זה להרים את הרעיון הציוני, שהגאון רבי שמואל מוהליבר נשא דגלו ברמה, דרוש להדפיס את כתביו בהלכה, למען יראו הלומדים את כחו בזה" (ניסנבוים, אגרות, עמ' 109).
2. מאמר בנושא השבת וקו התאריך שהתפרסם בהמשכים, ראו אודותיו בעמ' 11 ובהערה 6, באותו העמוד.

ב. דרכו בלימוד ובפסיקה

המובהקים בדורו, דור של מאורות גדולים ומזהירים בשמי היהדות הרוסית ולא לחנם ירש את כסאות הרכנות של הגאון רבי יחיאל הלר בסובאלק והגאון בעל עונג יו"ט בביאליסטוק והרבה מישישי הגאונים היו מעריצים את גודל תורתו.³

לקט מהשאלות והתשובות ששרדו מהפרעות בביאליסטוק כונסו כאמור בשו"ת מהר"ש מוהליבר.

הרב יצחק ניסנבוים

3. ניסנבוים, הדת והתחיה, עמ' צג.
הרב יצחק ניסנבוים הי"ד שימש כמזכירו של הרב מוהליבר והמזרח"י.
נספה בגטו וורשה בחודש אב תש"ג (1943).

הרב מוהליבר העיד על עצמו שהוא נמנע מלעסוק בספרות השו"ת של האחרונים, והעדיף ללמוד את הסוגיה שבגמרא דרך דברי הראשונים ועד לפסיקת השולחן ערוך:

והנני מוכרח להודות על האמת כי אין דרכי לעיין בתשובות מגאוני בתראי, כי אין לדבר קץ, ודי לפנינו לידע ולהבין כל הלכה על בוריה ממקורה בתלמוד על הש"ע ונושאי כליו, כי אם נבוא לפסוק דין מתוך תשובת האחרון בלי עיון בגמרא וראשונים, נהיה כעיוורים המגששים באפילה, ונוכל להורות היפך מאמת חס ושלום, ואם לא נפסוק הדין עד אשר נעיין בגמרא וראשונים היטיב, אזי לא נצטרך עוד לדברי תשובה.⁴

גם הרב יצחק ניסנבוים מתאר כך את דרך לימודו של הרב:

דרכו בלימוד היה דרך הראשונים, אשר בקיאותו בדבריהם, "בחידושיהם" ו"תשובותיהם" הייתה נפלאה מאוד. הוא מצא בכל עניין עומק פשוט, ופתר כל "שאלה" קודם כל על פי "השכל הישר" טרם שבא לצלול בים התלמוד ובכל הספרות הרחבה של הפוסקים הראשונים. [...] מחידודים ופולפולים הטוחנים הרי הרים התרחק. ובשעה שרכנים שונים התחרו ביניהם לפניו בחריפותם ובבקיאותם וסבכו עניין בעניין וסוגיא בסוגיא, עד שנסתבכו בהם גם בעצמם, היה יושב כמחריש, אך נראה היה, שהוא מחקה אחרי דבריהם ובקר אותם ביושר הגיוני, וכמו פתאום הפליט מפיו איזה "מראה מקום" ובאר אותו בקיצור נמרץ ובטל בבת אחת כל סברותיהם וחלוקיהם והדבר התברר כל כך עד שהמתווכחים נשארו כמשתוממים ונשתתקו.⁵

4. שו"ת מהר"ש מוהליבר, אבן העזר, סימן ח, עמ' קמג.

5. ניסנבוים, הדת והתחיה, עמ' צג. לתיאור המעשה שאליו כנראה רומז כאן הרב ניסנבוים ראו בספרו עלי חלדי, עמ' 117-118. על רתיעתו של הרב מוהליבר

שו"ת מהר"ש מוהליבר

מלקט התשובות בשו"ת מהר"ש מוהליבר אפשר ללמוד על מגוון הנושאים שלהם נדרש הרב מוהליבר לפסוק.

שו"ת מהר"ש מוהליבר כולל חמישה חלקים: הארבעה הראשונים מסודרים לפי חלקי השולחן ערוך (אורח חיים, יורה דעה, אבן העזר וחושן משפט), ובחלק האחרון 'חידושים בש"ס וברמב"ם' ו'דרוש ופלפול לבר מצוה'.

בחלק אורח חיים ישנן כמה תשובות שבהן הרב מוהליבר מתמודד עם שינויי מציאות הכרוכים בחיים המודרניים. ביטוי לכך אפשר למצוא בתשובתו בנוגע לקו התאריך הבינלאומי. הרב מוהליבר כתב בנושא זה תשובה יסודית ומקיפה הנשענת על מקורות רבים בתלמוד ובראשונים ומכילה גם ידע גאוגרפי נרחב.⁶

תשובה זו, של הרב מוהליבר, יחד עם עוד כמה תשובות של גדולי ישראל בזמנו, הקדימו את הדיונים ההלכתיים בנושא זה שעלו כעבור עשרות שנים, במהלך מלחמת העולם הראשונה, וביתר שאת עם עקירתה של ישיבת מיר לסין בעקבות מלחמת העולם השנייה והשוואה. חלק זה כולל גם שאלות רבות הנוגעות לחיי היום יום בגלות, רבות מתוכן בענייני השבת והמועדים. כך למשל, בחלק אורח חיים סימן יב התיר הרב מוהליבר לשתות מים בשבת מבור מים מגולה שהגויים היו משליכים בו חמץ בפסח.⁷ שתי תשובות חשובות בחלק זה עוסקות בנושא אתרוגי קורפו (סימנים יח-ט"ז). נושא זה העסיק

- מדברי פלפול וחידוד ראו שו"ת מהר"ש מוהליבר, אבן העזר, סימן כט, עמ' רכט.
6. תשובה זו התפרסמה בתחילה כסדרת מאמרים בעיתון 'הלבנון' (הלבנון, תרל"ה [1886], גיליונות 40-46). מאוחר יותר היא נדפסה על ידי הרב וייסמן בקובץ דברי חכמים (ורשה תרל"ו), והיא נדפסה שוב בתוספת הערות של הרב מימון בשו"ת מהר"ש מוהליבר, אורח חיים, סימן ו.
7. שאלה זו התעוררה גם בימינו בנוגע לכשרות השימוש בפסח במימי הכינרת והמוביל הארצי – ראו למשל שו"ת יביע אומר, חלק ז, א"ח סימן מד, אות ה.
8. התשובה בסימן יט מופיעה להלן סימן יד סעיף ד, עמ' 318-323.

את הרב מוהליבר רבות, והיה קשור גם לחיבתו לארץ ישראל. הרב מוהליבר השקיע מאמצים רבים כדי לשכנע את יהודי הגולה שלא לסמוך על כשרותם של אתרוגים מהאי קורפו, ולהשיג במקומם אתרוגים מהודרים מארץ ישראל.⁹

בחלק יורה דעה ישנן תשובות העוסקות בענייני שחיטה וכשרות, וכן תשובות בענייני נדרים, שבועות, ובכורות. בחלק זה הרב מוהליבר דן בין היתר באריכות בשאלה אם אפשר להתפלל בבית כנסת שבעבר שימש בית תפילה לנוצרים. בנושא זה הרב מוהליבר התכתב בין היתר עם הגאון הרב יצחק אלחנן מקובנה והוא מזכיר את דבריו בתוך תשובתו.

בחלק אבן העזר ישנם דיונים רבים הנוגעים לנישואין וגירושין, תוך דגש מיוחד בהתרת עגונות. בעניין זה הרב מוהליבר לא הסתפק רק בעיון למדני, אלא פעל רבות על מנת להתיר עגונות שהגיעו לפתחו כפי שיעידו הפרסומים בעיתונות הימים ההם.

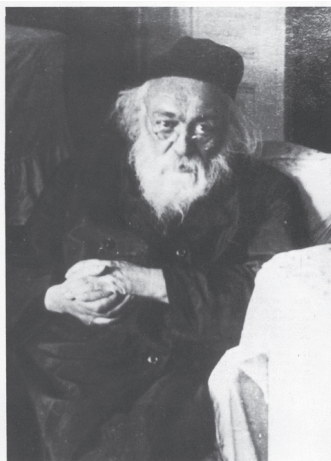
בחלק חושן משפט דן הרב מוהליבר רבות בענייני שותפים ושליחים, וכן במקרה של אדם שאינו מוכן לקיים את הפשרה שפסקו רבנים בדיון. בסוף חלק חושן משפט מופיעים חידושים מעמיקים על מסכתות בבא קמא ובבא מציעא ועל שולחן ערוך הלכות דיינים, ובחלק האחרון של השו"ת מופיעים, כאמור, 'חידושים בש"ס ורמב"ם' ו'דרוש ופלפול לבר מצוה'.¹⁰

9. במכתב גלוי שכתב הרב מוהליבר והתפרסם בעיתון 'הצפירה' הדגיש: "אשר שאלני בדבר אתרוגי קורפו, זה כט"ו שנה אשר לא לקחתי אתרוג לצאת בו ידי חובת מצוות אתרוג, רק מאתרוגי ארצנו הקדושה, כי אתרוגי קורפו וכו' הם אצלי ספק מורכבים, והמברך עליהם הוא ספק ברכה לבטלה, אשר על כן לדעתי, אין ספק שלא לברך ולא לצאת כלל באתרוג אחר, רק באתרוג של ארצנו הקדושה..." ("הצפירה, תרנ"א [28.5.1891], גיליון 108).

10. להרחבה על פסיקתו ההלכתית של הרב מוהליבר ראו ביק, קווים למשנתו; הנ"ל, רבי שמואל מוהליבר. יש לציין כי הדפסת שו"ת מהר"ש מוהליבר הנגישה את תשובותיו של הרב מוהליבר לפוסקי ההלכה בדורנו, ואפשרה להם להסתמך על חידושיו ופסיקותיו (ראו למשל שו"ת יביע אומר שמופיעות בו הפניות לשו"ת מהר"ש מוהליבר בנושאים שונים כגון: שמיטה, חמץ בפסח, פינוי המת ועוד).

גדלותו בתורה ובהלכה יכולה להסביר את ההערכה הגדולה שלה זכה הרב מוהליבר מצד רבנים וגדולי הדור גם אם הללו לא תמיד הסכימו עם השקפותיו בנוגע להשכלה ולציונות. אירוע אחד מני רבים ממחיש את היחס המכבד שזכה לו מצד מתנגדיו: הרב מוהליבר הזדמן לבריסק בימים שבהם הגאון ר' חיים הלוי סולובייצ'יק, אשר נמנה עם מתנגדיה החריפים של הציונות, ישב על כיסא הרבנות בבריסק. מיד עם היוודע הדבר לר' חיים הוא הזדרז והקדים לבוא לבית מלונו של הרב מוהליבר כדי לקבל את פניו בברכת שלום. כאשר מקורביו של ר' חיים, שהיו בדעה אחת עימו ביחסם השלילי לציונות, תמחו על כך, אמר להם ר' חיים: "אני, אין לי אלא אותו רבי שמואל הגדול בתורה ובחסידות, ואותו אני מכבד ומעריץ..."¹¹.

רבי חיים הלוי סולובייצ'יק מבריסק

11. מימון, שרי המאה, ה, עמ' 157; בר אילן, בשבילי התחיה, עמ' ריא; ספר שמואל, עמ' א (וראו להלן פרק ו, עמ' 95, שר' חיים מבריסק אף טרח והגיע ללווייתו של הרב מוהליבר).

ג. הרב מוהליבר נוכח תנועת ההשכלה

בין השנים תרל"ב-תרל"ד (1872-1874), כאשר הרב מוהליבר שימש כרב קהילה בעיר ראדום, הוא פרסם כמה מאמרים בעיתונות ובהם ניתח את מצב היהודים בפולין וברוסיה והציג את יחסו לתנועת ההשכלה. גישתו הייתה חדשנית ופורצת דרך, וקראה בין היתר לשינוי יסודי בשדה החינוך היהודי.¹

נראה שהרקע האישי שלו – ההשכלה הכללית שרכש וניסיונו במסחר ובחקלאות, השפיעו על תפישת עולמו. עמדתו הייתה בבחינת תגובה חדשה ואמיצה לתנועת ההשכלה, והיא התבטאה בקריאה לרפורמה חינוכית עמוקה. הרב מוהליבר תמך בשילוב של לימודי חול ושפות זרות עם לימודי קודש, וכן בעבודה יצרנית שתרום את מצבו של עם ישראל ותדמיתו בעולם.

פרסומו הראשון המוכר לנו מתקופה זו הוא מאמר בשם 'משא פולין' שבו פרס את השקפתו אודות מצב היהודים בפולין. מאמר

1. ראו ירדן, הגותו החינוכית, עמ' 35-44.

זה תורגם לגרמנית ופורסם בשנת תרל"ב (1872) באחד העיתונים הגרמניים.²

באותם הימים פעלה במזרח אירופה 'חברת מרבי השכלה בישראל' אשר שמה לה למטרה לקדם את הפצת ההשכלה הכללית בקרב הציבור היהודי. החברה פרסמה קול קורא בעיתון 'הלבנון' שכותרתו 'מאת חברת מרבי השכלה בישראל' בו הבהירה את מטרותיה, יצאה בקריאה להצטרפותם של חברים חדשים וביקשה מרבנים לתמוך בה.³

הרב מוהליבר הגיב מיד לפנייה זו, וחיווה את דעתו בשאלת החינוך היהודי בגיליון הבא של עיתון 'הלבנון' במאמר שכותרתו 'אל חברת מרבי ההשכלה בישראל ואל הרבנים ברוסיה ופולין'.⁴ כמה חודשים לאחר מכן פרסם מאמר המשך בעיתון 'הלבנון' תחת הכותרת 'היראה וההשכלה',⁵ ובו הציג בהרחבה את עמדתו בנוגע לשילוב הרצוי בין ההשכלה והתורה.

כתוצאה מההתכתבויות הללו הוזמן הרב מוהליבר להשתתף בישיבת ועד של חברת מרבי ההשכלה בישראל ושם פרס את הצעתו לחברת מרבי ההשכלה בישראל בדבר שינויים במערכת החינוך היהודית, הצעה שפורסמה גם בעיתונות היומית.⁶

כעבור כשנה פרסם את מאמרו 'אושר האדם' ובו הביע את דעתו על המשמעות הדתית והרוחנית שבעבודת כפיים וכלימודי ההשכלה.⁷ במקביל לפרסום המאמר 'היראה וההשכלה' פרסם הרב מוהליבר

2. ראו 'מוהליבר שמואל' בתוך אנציקלופדיה של הציונות דתית, ג, עמ' 338 (לצערנו לא עלה בידינו לאתר את המאמר הנ"ל).

3. 'הלבנון', תרל"ב (24.7.1872), גיליון מו; חלקים ממנו מצוטטים להלן בהקדמה לסימן א, עמ' 131-132.

4. 'הלבנון', תרל"ב (31.7.1872), גיליון מז; מופיע להלן סימן א, עמ' 133-135.

5. 'הלבנון', תרל"ג (4-11.12.1872), גיליונות 15-16; מופיע להלן סימן ב, עמ' 138-153.

6. 'המליץ', תרל"ג (29.4.1873), גיליון י2; מופיע להלן סימן ג, עמ' 159-161.

7. 'הלבנון', תרל"ד (11.2-4.3.1874), גיליונות 26-29; מופיע להלן סימן ד, עמ' 164-185.

מאמר נוסף בעיתון 'המליץ' שעוסק ביחס של התלמוד לגויים ובאופן שראוי להתייחס לגויים בתקופתו.⁸

מאמר זה נכתב על ידי הרב מוהליבר בתגובה למאמר שפורסם בעיתון אחר שבו כותב המאמר תקף באופן בוטה את היחס הלא-מוסרי לטענתו של התלמוד ושל היהדות כלפי הגויים.

במאמרים הנזכרים יצא הרב מוהליבר בקריאה ליהודי מזרח אירופה לעשות חשבון נפש ולהתנער מהקיבעון שבחיים הגלותיים. קריאה זו נבעה מתוך דחף ולהט פנימיים שבערו בו, כפי שתיאר: "מאהבת עמי הבוערת כאש בקרבי, לראותו עולה על במתי האושר וההצלחה לכבוד ולתפארת".⁹

בפסקאות הבאות יוצגו עיקרי עמדותיו בנושאים הנזכרים, כפי שבאו לידי ביטוי במאמרים אלו ובמקומות נוספים בכתביו.

קריאה לרכישת מקצוע ולהתבססות כלכלית

הרב מוהליבר הטיף לרכישת מקצוע ולעבודה יצרנית. לרבניו, ההתבססות הכלכלית הכרחית, והיא שתאפשר לחיות חיי תורה נכונים המקנים לאדם את 'האושר הזמני' בעולם הזה יחד עם 'האושר הנצחי' בחיי העולם הבא, שכן: "בלעדי אושר הזמני גם אושר נצחי ירחק מאיתנו".¹⁰

הרב מוהליבר היה מוטרד מאוד מהירידה במצב המוסרי של העולם היהודי, וכך כתב:

בשלימות המידות ירדנו פלאים רחמנא ליצלן מכל מחמדינו שהיו לנו בימי קדם, כי על ידי עמל החיים וסבל הפרנסה אשר הכבידו אכפם בימים האחרונים, הננו רואים על הרוב את האדם

8. המליץ, תרל"ג (17.12.1872), גיליון 20; מופיע להלן סימן ה, עמ' 188-194.

9. להלן עמ' 145.

10. להלן עמ' 170.

מדקדק מאוד בדברים שבינו לבין קונו ויקל לעצמו בדברים שבינו לבין רעהו.¹¹

קריאתו לרכישת מקצוע יצרני ולהתבססות כלכלית נועדה בראש ובראשונה לשפר מצב זה. כמי שעסק בתחילת דרכו בסחר בפשתן, קרא לבני דורו להתרחק מעולם המסחר הנגוע ב"כמה מיני ערמה ומרמה ואונאה וגנבה וגזלה".¹²

באותם הימים יהודים רבים ברוסיה ובפולין התפרנסו ממתן הלוואות בריבית. הרב מוהליבר יצא חוצץ נגדם ודרש מהם לעסוק בעבודה יצרנית ובעבודת האדמה, שכן לדעתו:

עבודת האדמה היא התרופה היותר נאמנה לרפא לא לכר את מצבו החומרי של עמנו אלא גם את מצבו הרוחני, כי העבודה הזאת שאין בה לא קנאה ולא תחרות תוכל ברבות הימים לגרש מקרבנו את רוח שנאת החינם שדבק כספחת בעמנו זה רבות בשנים.¹³

במקום אחר ציין הרב מוהליבר שהעיסוק בעבודת האדמה יכול להיות פתרון לבעיית האנטישמיות, "כי כאשר יהיה בנו חלק גדול עובדי אדמה, אז לא יאמרו עוד בגויים כי חיים אנחנו על חשבון אחרים למצוץ את דמם ויגיעתם".¹⁴

11. להלן עמ' 180.

12. להלן עמ' 210.

13. ניסנובים, ר' שמואל מוהליבר, עמ' 77.

14. להלן סימן יד סעיף ב, עמ' 311. בענין ביקורתו על המסחר "התלוי על בלימה" והחשיבות להתפרנס מעבודת אדמה בארץ ישראל ראו גם מכתבו לחברת כי"ח המתפרסם אצל מלאכי, לתולדות.

כסיוע לתפישת עולמו התובעת מהאדם רכישת מקצוע, ציין הרב מוהליבר את דרך חייהם של גדולי ישראל בדורות עברו:

אבותינו הראשונים היו עובדי אדמה ורועי צאן, מגדולי חכמי התלמוד ז"ל היו בעלי מלאכות שונות, וכל זה לא האפיל זוהר מעלתם ונהפוך הוא כי על חכמתם הרבה נתוספו טהרת הלב ומנוחת הנפש.¹⁵

עוד הוא כתב כי במהלך שנות הגלות שירתו גדולי התורה גם בתפקידים בעולם החול:

הרבה מגדולי עמינו היו רופאים, פילוסופים, מורים בבתי חכמה הכוללים, וגם מהם אשר היו רבי המלוכה והתעלו לפקודות גבוהות במשרת המדינה ועם כל זה היו נאמנים לה' ולתורתו.¹⁶

לפיכך יצא בקריאה שלא להצטמצם בארבע אמות של תורה ולצפות שיזכו לאושר הזמני בזכות התורה בלבד, והוסיף: "אם נשים אותה למטרה להשיג על ידה אושר הזמני... הלא נחטיא את המטרה ועוננו יהיה גדול מנשוא".¹⁷

לדבריו, יחד עם הצורך בהתבססות כלכלית ('אושר זמני'), על כל יהודי להמשיך ולהתעלות בלימוד התורה ולראות באושר הזמני אמצעי ומטרה להשגת 'האושר הנצחי' בחיי העולם הבא. עוד הדגיש שאי אפשר להגיע למדרגת אושר זו מבלי שהאדם "יזכך את שכלו בדעת ה' ויטהר את נפשו מכל חלאת תרמית ואון וחמדת התאוה וכל זה לא יגיעוהו כי אם על ידי העיון בתורה".¹⁸

15. להלן עמ' 171.

16. להלן עמ' 172.

17. להלן עמ' 170.

18. להלן עמ' 173.

קריאה לרכישת השכלה כללית ולרפורמה בתוכנית הלימודים

הרב מוהליבר ראה חשיבות רבה ברכישת השכלה כללית לצד לימוד התורה שכן האמונה וההשכלה הן "אחיות תואמות", שתיהן "בנות אל חי" ואין להפרידן זו מזו.¹⁹ לדבריו, רק בדרך של איחוד התורה וההשכלה "יש תקווה לאחרייתנו לתת שארית פליטה לתורתנו".²⁰ במאמרו 'היראה וההשכלה' לא נרתע הרב מוהליבר מלמתוח ביקורת נוקבת על חלק ממנהיגי העם וגדולי התורה שלא נענו לאתגר שהעמידה תנועת ההשכלה בפני העולם היהודי:

הרבה מגדולי וראשי עמנו נרדמו בתרדמת הזמן, עד כי כל הנעשה מקיר ביתם וחוצה זר הוא להם. את סערת הזמן ההולך וסוער לנתוץ ולהרוס, לבנות ולנטוע, לא ישמעו. את רוח ההשכלה המפיה חיים חדשים בלב כל בשר, לא יבינו. ויש מהם עוד העמלים בתורה, וברוח לבכם וחידוד שכלם יעלו שמים וירדו תהומות, ומארבע אמות של הלכה והלאה לא יביטו – כי זולת לימוד התורה יחשבו הכל לדברים של מה בכך.²¹

בהמשך לביקורת זו על מנהיגי הדור, המשיך הרב מוהליבר וקבע:

הרבה מגדולי וראשי העם יודעים בסתר לבכם את המצב הפרוע בעמנו: אין סדר והנהגה בכל הקהילות, אין חינוך טוב לבנים, דרכי היראה והמוסר מלאים קוצים וחרולים, כבוד התורה ניטלה מאת הוגיה ומחזיקיה... אבל רק בסתר יבכה לבכם ומאומה לא יעשו... גדולי העם אשר בחכמתם ודעתם יודעים לתקן את

19. להלן עמ' 134.

20. להלן עמ' 183.

21. להלן עמ' 146.

המענות, וגם המה ישימו ידם בחיקם, יען מה? יען כי דואגים
המה לכבודם יתר הרבה מאשר ידאגו לאושר העם כולו, ומפחדם
אולי כאשר יגלו דעתם בקהל יבולע להם...²²

את מאמרו חתם הרב בקריאה נרגשת לרבני רוסיה לצאת "ממצב
הדומיה הנוראה" ולפעול כדי "לאחד שתי בנות אלוקים אלה האמונה
וההשכלה".²³

הרב מוהליבר גם הדגיש את החשיבות של לימוד שפות זרות
ומתח ביקורת נוקבת על הרבנים שאינם מצדדים ואינם מעודדים את
לימוד שפת המדינה בארצותיהם.²⁴ לדעתו, העובדה שכמה מהמנהיגים
של יהודי רוסיה אינם יודעים את השפה הרוסית מזיקה לכלל העם,
שכן התקשורת בינם לבין השלטון לקויה, "ולוא היה לנו פה לדבר כי
עתה יכולנו בכל עת להגיש עצומותינו ולגול מעלינו דיבת שוטנינו,
ולהראות צדקתנו וצדקת תורתנו יחד".²⁵ הרב מוהליבר קרא לתושבי
ארץ ישראל ללמוד ערבית וצרפתית משום ש"שתי שפות אלה, ערבית
וצרפתית, הן הכרחיות בארץ הקודש כי ההמון מדבר ערבית וגדולי
הממשלה מדברים צרפתית".²⁶

בהתאם לגישתו סבר הרב מוהליבר כי ראוי לערוך רפורמה
במערכת החינוך המסורתית ולהקים מוסדות חינוך חדשים בסיוע
השלטונות שבהם ילמדו, לצד לימודי התורה, גם לימודים כלליים.
לפי הצעתו, מורי ההוראה במוסדות חינוך אלה ייבחרו על פי גדולי
הרבנים וזאת על מנת שנערי ישראל יגדלו ויתחנכו "על ברכי התורה
ויראה ויהיו שלמים עם ה' ותורתו".²⁷

.22. להלן עמ' 146.

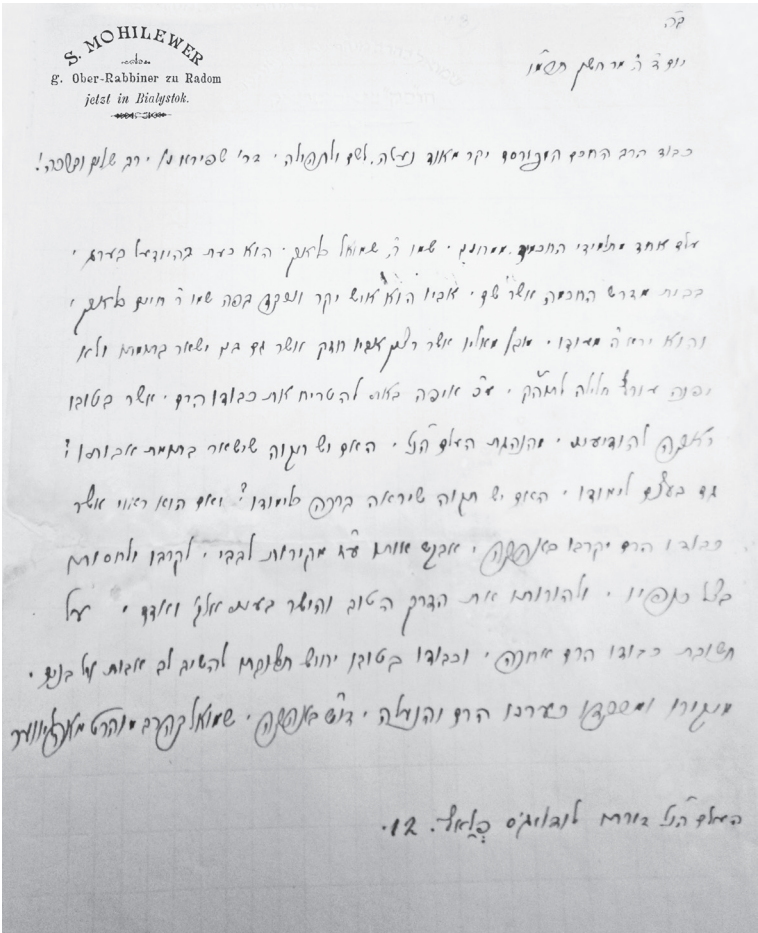
.23. להלן עמ' 153.

.24. ראו למשל דבריו שמופיעים להלן עמ' 149.

.25. להלן עמ' 181.

.26. להלן עמ' 301.

.27. להלן עמ' 150.

מכתב הרב מוהליבר לחינוכו התורני של עלם צעיר

תנועת ההשכלה סחפה עימה רבים וטובים, ועקב כך הלך והעמיק השסע בין מחנה המשכילים ובין מחנה "שלומי אמוני ישראל". מצב דברים זה לא נתן מנוח לרב מוהליבר, ובמאמרו 'היראה וההשכלה' השיא עצות מעשיות במטרה לאחות את הקרעים בין המחנות ולקרר את הלבבות בין משכילים וחרדים. הקריאה להידברות בין המחנות השונים ולאחדות בעם, מופיעה שוב ושוב בכתביו של הרב מוהליבר, משום שלדבריו "האושר היותר נעלה בעמנו היא ברית האהבה והשלום..." ו"יסוד כל התורה הוא שלום ואהבה..."²⁸.

כדי לפעול להבאת שלום בין המפלגות השונות הציע הרב מוהליבר לכנס אסיפה כללית שבה ישתתפו "גדולי הרבנים ברוסיה ופולין המלאים בתורה וחכמה, גם מנכבדי העם וגביריו, דורשי אמת, ואוהבי עמם המבינים מה ה' שואל מאתנו, וגם מה הזמן מבקש מדינו..."²⁹.

קריאתו זו נשאה פרי. בי"ג בניסן תרל"ג (1873) התקיימה אסיפה כללית של חברת 'מרכי השכלה בישראל'. באסיפה נבחרו כמה חברים חדשים ובהם הרב מוהליבר. כשלושה שבועות לאחר מכן, בב' באייר נתכנסה בסנט פטרבורג אסיפת ועד של חברת 'מרכי השכלה בישראל' בהשתתפות הרב מוהליבר ורבנים נוספים.³⁰

בפתח דבריו באסיפה בסנט פטרבורג בירך הרב מוהליבר על התחלת העיסוק המעשי ביוזמה "לאחד את דורשי החכמה עם תופשי התורה", ופירט את תוכניתו בעניין. התוכנית כללה בין היתר הצעה להקמת תלמודי תורה וישיבות שמלבד לימודי התורה יכללו לימוד רוסי וידענות נחוצות במשך שעותיים עד שלוש בכל יום, וכן הקמת בתי ספר מקצועיים ("בתי אומנות ומלאכה") לתלמידים מתאימים.

28. להלן עמ' 141, 152.

29. להלן עמ' 146.

30. ראו רוזנטל, חברת מרכי השכלה, עמ' 100-101.

בכל המוסדות הנזכרים יהיה הפיקוח על לימודי הקודש בידי הרבנים ולימודי החול תחת פיקוח ממשלתי.³¹ הרב מוהליבר הדגיש שהיכולת להגשים את התוכנית "להפיץ ההשכלה גם בין החרדים והיראים", המהווים את רוב האוכלוסיה היהודית ברוסיה, תלוי בשיתוף פעולה בין חברת 'מרכי השכלה בישראל' לבין הרבנים. מתוך שיתוף פעולה כזה "נפעול הרבה בעזרת ה' להרחיב את הדעת בישראל, וגם התורה תשאר על מקומה".³² למגינת ליבו של הרב מוהליבר, קמו להצעתו מתנגדים אשר מתחו ביקורת נוקבת על התכנית ודרכי יישומה, וזאת מתוך חשש שמא יבולע לעולם התורה. בעקבות ביקורת זו נדחקה תוכניתו לקרן זוית. בחתימת מאמרו 'אושר האדם', אשר נכתב לאחר האסיפה בסנט פטרבורג, הגיב הרב מוהליבר על דברי הביקורת הללו. הוא ציין כי אם מבקרי התכנית יעמדו על דעתם והתנגדותם הם "יביאו על העם כולו אסון איום חלילה, ורק המה ערבים בדבר ואחריות הסכנה הזאת רק עליהם אשר הרפו את רוחות המתנדבים בעם לפעול לטובת עמנו ודתנו".³³ הוא יצא בקריאה נרגשת וביקש לעורר את הציבור להשפיע על מנהיגי העם, "לאחד את התורה והחכמה בעוד מועד" ובעקבות כך יהיה אפשר "לקחת את החכמה לרעיה לגברת הבית – תורת ה' – ואף לכבוש אותה לאמה כאחת הרקחות והטבחות כאשר עשו חכמינו הראשונים".³⁴ לדבריו, כל ניסיון לדחות ולהדחיק את החכמה יביא לידי תוצאות הפוכות, ויגרום נזק בלתי הפיך לעולם התורה. הצעותיו של הרב מוהליבר לאחד את התורה והחכמה זכו לתמיכה לא רק מצד המשכילים אלא גם מצד רבנים ידועי שם כגון הרב מרדכי גימפל יפה, רבה של רז'נוי,³⁵ והרב יצחק אלחנן

31. נוסח ההצעה מופיע להלן סימן ג, עמ' 159-161.

32. להלן עמ' 160.

33. להלן עמ' 183.

34. להלן עמ' 184.

35. ראו מאמרו 'שלום ואמת', הלבנון, תרל"ג (1872.12.31-25), גיליונות 18-19.

ספקטור, רבה של קובנה.³⁶ אף על פי כן, התכנית לא יושמה בשל ריבוי המתנגדים לה.

הרב מוהליבר ראה בחזונו חברה יהודית שמחד גיסא תהיה חברה מתקדמת ומשכילה, ומאידך גיסא תהיה מושתתת על נכסי צאן הברזל של העם היהודי. כשהאשימו אותו שחזונו בדבר מדינה יהודית דתית עלול ליצור בארץ ישראל חברה של "יהודים בני המאה ה-12" ענה הרב מוהליבר:

טעית! אנחנו רוצים ליצור בארץ ישראל שלנו לא בני המאה העשרים, ואף לא יהודים בני המאה הי"ב, אלא יהודים מטפוס אחר לגמרי, יהודים שמצד אחד יהיו בני המאה השלושים, אבל מצד שני יהיו יהודים מבני התקופות שקדמו לכל ספירת "המאות"... יהודים מתקופות הנביאים והמכבים.³⁷

קריאה לכיבוד חוקי השלטון הרוסי

הרב מוהליבר הרבה לעסוק בחשיבות כיבוד השלטון הרוסי ובציות לו. במאמרו בעיתון ה'מליץ' על היחס לגויים הוא קרא לכבד את השלטון הרוסי:

הממשלה הרוממה אשר אנחנו חוסים בצלה, אשר הגדילה חסדה להרימנו משפל מצבנו ולהשותנו עם יתר בניה, הלא חוב קדוש עלינו לעבדה באמת ובתמים... התורה חייבה אותנו לבלי להיות כפויי טובה וזאת נתאמץ להראות לעין כל לעת מצוא.³⁸

36. על פי מאמרו של נפתלי הלוי, 'שמעו זאת הכוהנים והקשיבו בית ישראל', **הלבנון**, תרל"ד (25.11.1873), גיליון 15.

37. ניסנבוים, הרת והתחיה, עמ' קח.

38. להלן עמ' 193.

במאמר אחר קרא לנהוג על פי חוקי הממשלה הרוסית אשר "הם רק לאושר המדינה והצלחתה, ועל פי דין תורה קדושים הם לנו, ומחויבים אנו למלאותם בלי מגרעת".³⁹

זאת ועוד, הרב מוהליבר שב והדגיש כי חוקי הממשלה הם:

חמורים יותר מדיני התורה כי הוא סכנתא ואיסורא, הלא עלינו להזהר עד אשר אף שונאינו היותר גדולים לא ימצאו עון בנו, ולא יוכלו לחפות עלינו אף שמץ דברי בלע.⁴⁰

לדבריו, האנטישמיות הולכת וגוברת ככל שנשמעים דברי בלע כלפי יהודים שאינם מצייתים לחוקי הממשלה הרוסית, אינם נוהגים ביושר, משקרים במשא ומתן ואינם בוחלים בכל דרך אפשרית על מנת להשתמט מהשירות בצבא רוסיה.

הרב מוהליבר ביקר בנחרצות את היחס המבזה של הגויים כלפי היהודים בהקשר זה, שכן לדעתו אמות המידה שלפיהן מתנהג העם היהודי הן טובות עשרות מונים מדרך התנהגותם של עמים אחרים:

הן ידענו דבת שונאינו ומנדינו אשר לא מבני עמינו, ואם כי לא כצעקתם הבאה עלינו כן הוא באמת, כי בכל לאום ימצאו טובים ורעים וכן גם בעמנו. ואם נעריך זה לעומת זה לא יבוש יעקב נגדה נא כל העמים כאשר הננו רואים בהסטאטיסטיין [בסטטיסטיקות] ממספר החייבים מכל עם ועם, ואז ינחל ישראל כבוד.⁴¹

39. להלן עמ' 151.

40. להלן עמ' 180.

41. שם.

השקפת עולם זו הביאה את הרב מוהליבר לידי פרסום קריאה לצעירי ישראל להתגייס לשורות הצבא הרוסי, וכפי שתיאר זאת נכדו ד"ר יוסף מוהילבר:⁴²

כשעמד להתפרסם בשנת תרל"ג החוק החדש בדבר עבודת הצבא, וכמעט כל הרבנים ראו בזה גזירה רעה, הבין ר' שמואל, כי במקום שאין חובות אין לקוות לזכויות וכי אם לא תחול עבודת הצבא הכללית גם על ישראל רעה תהיה נגד פנינו, ויעורר את לב אחיו במכתב גלוי לקבל באהבה וברצון את החוק החדש. הוא ראה בעבודת הצבא עבודה לשם כלל ישראל, ומפני כך היה תמיד מראה חיבה מיוחדת לחיילים היהודים, דואג לטובתם ומקדיש הרבה מרץ וזמן כדי להספיק להם מאכל כשר וליצור בשבילים בחגים ובשבתות סביבה חמה יותר. בחגים ובשבתות היו תמיד חיילים יהודים מסובים אל שולחנו והוא היה אוהב לשוחח עימם ולהראות להם אותות קרבה כאב אל בניו.⁴³

יחד עם הקריאה לכבד את השלטון הרוסי, קרא הרב מוהליבר לכבד את הנוצרים באשר הם. במאמרו בעיתון 'המליץ' על היחס לגויים הוא

42. כך כתב הנכד את שם משפחתו: "מוהילבר", ולא "מוהליבר".
43. ניסנבוים, ר' שמואל מוהליבר, עמ' 80. ראו גם מכתבו של הברון יוסף גינצבורג אל הרב מוהליבר (הלבנון, תרל"ג [17.9.1873], גיליון 5) בבקשה שיפעיל את השפעתו בכל דרך אפשרית להזהיר את צעירי ישראל מניסיונות של השתמטות משירות צבאי, ובכלל זה להימנע מזיוף שנת הלידה. ועוד על היחס המיוחד שלו לחיילים היהודים: "פעם אחת, בפרוס הפסח, בא אל הגרש"מ אחד מן הגבאים, שעסקו בהספקת מאכל כשר לאנשי הצבא היהודים, והתאונן באוזני הגרש"מ על המצב הירוד בעיר והיוקר של כל צרכי אוכל נפש. הרב הציע לגבאי, שיזמין אליו את הדיינים ויתירו קטניות בפסח. העסקן הודה וברך את הגרש"מ באריכות ימים, כי יקל לו להאכיל את אנשי הצבא מיני קטניות בפסח. לאנשי הצבא היהודים! קרא הרב. לא! לא! לי, לך, ולעוד בעלי בתים. לכולנו – כן. אבל לאנשי הצבא שלנו, להבדילם חלילה מכלל ישראל – בשום אופן לא!" (אפל, בתוך ראשית התחיה עמ' 265).

התנגד לרברי תעמולה שהיהדות היא דת גזענית השונאת נוצרים, וטען כי על פי התלמוד "אין שינוי הדת גורע מעלת האדם כלל, יהיה מאיזה דת שיהיה, אם הוא מקיים רק המצוות השכליות אשר הסכימו עליהם כל יושבי תבל, הרי הוא נעלה בערכו".⁴⁴ זאת ועוד, הוא המשיך וקבע שם כי "המתהלך בצדק ובמישור אף שהוא בן דת אחרת הרי הוא כישראל היותר גדול וקדוש", ולכן "מחוייבים אנו לכבד ולאהוב את הנוצרים בזמנינו אשר שמו להם צדק לקו והיושר למשקולת, ורובם לבכם רק טוב לישראל, ומטיבים אתנו בכל יכולתם".⁴⁵

הרב מוהליבר נאה דרש ונאה קיים. נאמנותו לשלטונות הייתה ידועה, ובעת ששימש ברכנות בעיר שאקי הוא זכה לקבל אות כבוד מהשלטונות. לימים הכרת הממסד הרוסי בנאמנותו לשלטון סייעה לו להשיג הקלות עבור יהודי קהילתו.⁴⁶

קשריו של הרב מוהליבר עם השלטונות הרוסיים הלכו והתהדקו בתקופת כהונתו כרבה של ביאליסטוק, זאת לאחר שהרב מוהליבר הפגין יחס של כבוד כלפי קיסרי האימפריה הרוסית בהזדמנויות שונות.

כך, למשל, בשנת תרמ"ח (1888) לאחר שהקיסר אלכסנדר השלישי ניצל בנס יחד עם בני משפחתו לאחר שהרכבת הקיסרית סטתה מהמסילה וקרונותיה התהפכו, ערך הרב מוהליבר תפילת הודיה חגיגית עם מקהלת חזנים בהשתתפות כל נכבדי ביאליסטוק.⁴⁷ כשנה לאחר מכן, ערך הרב מוהליבר תפילת הודיה חגיגית נוספת לאחר שיוורש העצר ניקולאי בנו של אלכסנדר השלישי ניצל בנס בעת שהותו ביפן לאחר שאזרח בלתי שפוי ירה בו, והפעם התפילה הייתה גם בהשתתפותם של נציגי השלטון.⁴⁸

44. להלן עמ' 190.

45. להלן עמ' 193.

46. מימון, שרי המאה, ה, עמ' 122.

47. הצפירה, תר"ץ (1.11.1889), גיליון 227.

48. הצפירה, תרנ"א (21.5.1891), גיליון 102.

Nr. 102

צפיריה

הצפירה

HAZEFIRAH

מכתב עתי מדיני מדעי וספרותי

יוצא לאור מדי יום בימים

תוכן המכתב עשיר

מכתב עתי מדיני מדעי וספרותי

הוצאת לאור מדי יום בימים

אוקטובר, 2 (2) 1887

22 ספטמבר 22 1887

מכתב עתי מדיני מדעי וספרותי

מכתב עתי מדיני מדעי וספרותי

מכתב עתי מדיני מדעי וספרותי

מכתב עתי מדיני מדעי וספרותי

הוצאת לאור מדי יום בימים

ביאליסטאק. ביום ב' 6 מאי, יום הולדת כבוד מלכותו. יורש העצר יר"ה, ההאספו כל בכבדי וגדולי עירנו לביהכ"נ הגדולה דפה, ובראשם ארמו"ר ר"ש מאהליווער הנאב"ד שליט"א, להודות לה' חסדו על אשר הציל את כבודו מלכותו ויורש העצר מכף מעול ומרצח בלכתו למסעיו בעיר אמסטר אשר ביאפון המדינה. — אחרי כי בכדונו השר אדון העיר, שר המחוז, שר גדודי הוונדארמים, הש"פ הראשי, שר האצילים וכל אדוני בית מועצות העיר, לבוא אל ביהכ"נ, עלה הגאון אב"ד דפה הבמתה ודרש מענינא דיומא בשפתים נוספות חן, במיטב הניון ובפה מפיק מרגליות, כי החוכה על איש ישראל הנאמן לאלהיו להיות נאמן למלכו ולארצו ללכל עמו, מכל הדחות השונות, ולכל משפחתו הרימה והנשאה, ובי קדוש היום לנו ולארוננו כבוד מלכותו יר"ה על התשועה הגדולה אשר עשה ה' לבית משפחת ארוננו הקיסר יר"ה.

ככלות הרב הגאון את דבריו המסולאים בפנ, פתח את הארון, והנכאים הנכבדים ר' פייבל בלומענפער, ר"א הארעדישץ, ור"ר יוהנאוועקי והוא לקחו בידם ארבעה ספרי תורה עדייים בכלי כסף קדש, והחזן המהולל ר' אריה חדש ש"ץ דטחא ננש בקול זמרה וישורר את המזמור "לשלמה! אלהים משפטך למלך תן וצדקתך לבן סלך...", ובלוית קהל המנגנים (קאָהר) ש" את השיר הלאומי "אלהים! מלך שמור זכו" ואת הפלת הניתן השועה", ובהתלהבות גדולה ונפלאה ובהשתפכות הנפש ירה את פנת רעיונות ומרתו על המלים הפוצה את דוד עבדו מזרב רעה", עד אשר נתפעלו כל השומעים אשר כרה להם ה' אונים לשמוע בנגונים ע"פ חקי הושרה (נאָמען), וגם הפיק רצון מכל השרים הבאים לשמוע בקול מנגינתו, וכלם הושיטו ידם באהבה וביבירת הכבוד להגאון אב"ד ארמו"ר שליט"א ולהגביר הנכבד היקר בארם ר"ם גארהאן היוו ולהנבאים הנכבדים ולהחזן, וילכו לביתם שמחים וטובי לב.

אלוהו סלאניםסקו.

תיעוד תפילת ההודיה בעיתון הצפירה

ד. פעילותו בתנועת חיבת ציון

הרב מוהליבר החל את פעילותו המעשית למען יישוב ארץ ישראל בשנת תרל"ה (1874) בגיוס תרומות בקרב בני קהילת ראדום לקרן 'מזכרת משה'. הקרן הוקמה לציון תשעים שנה להולדתו של השר משה מונטיפיורי, ונועדה לסייע בהקמת יישובים עבריים בארץ ישראל. בשנה זו נפטר הרב צבי קלישר, והיו שראו ברב מוהליבר ממשיך דרכו, בכחינת 'עד שלא שקעה שמשו של זה זרחה שמשו של זה'.

פעילות הרב מוהליבר נוכח גלי ההגירה לאמריקה

בשנת תרמ"א (1881), בעקבות רצח הצאר אלכסנדר השני, פרצו פרעות ביהודי רוסיה שנודעו ככינוי 'סופות בנגב'. מיד לאחר הפרעות נסו רבבות פליטים בכהלה לעבר הערים ברודי ולבוב שבגליציה. באותם הימים ארץ ישראל נתפסה בעיני רבים כפינה נידחת בקצה האימפריה העות'ומנית המתפוררת, והיהודים המעטים שחיו בה נאלצו להתמודד עם קשיים רבים. רוב רובם של הפליטים שהגיעו לברודי וללבוב שאפו להגיע לארצות הברית שהייתה יעד עיקרי למהגרים מכל העולם. התחושה שאפפה את הפליטים היהודים הייתה שבארצות הברית, אשר כונתה 'דה גולדנע מדינה' (מדינת הזהב), יוכלו סוף סוף למצוא

ביטחון כלכלי. מגמה זו קיבלה חיזוק מגופים ציבוריים כמו חברת כ"ח (כל ישראל חברים) וכן מנדבנים יהודים ממערב אירופה שסברו שיש להפנות את זרם המהגרים לארצות הברית, ובהתאם לכך העניקו סיוע כספי להגירת היהודים לשם.

מצב דברים זה לא נתן מנוח לרב מוהליבר, ומתוך להט פנימי שבער בעצמותיו הוא ערך ביוזמתו ועל חשבוננו הפרטי מסעות ארוכים כדי להשפיע על נדבנים שיסייעו כספית להפניית זרם המהגרים לארץ ישראל.

בלבוב, שאליה נהרו רבבות פליטים יהודים, נפגש הרב מוהליבר עם לורנס אוליפנט, נוצרי בריטי שהגיע לרוסיה כדי לסייע לפליטים היהודים. אוליפנט האמין בפעילות ציונית מדינית ליישוב הארץ כפתרון למצוקת העם היהודי. הרב מוהליבר שוחח עימו ארוכות והתרשם כי מניעיו לסייע בסכומי עתק ליישוב ארץ ישראל נובעים מ"רצונו ורצון חברתו שיתקיימו מאמרי הנביאים בשיבת ישראל לארצם, באופן שישמרו דת ישראל לכל פרטיה".¹

ייסוד אגודת חובבי ציון בוורשה

במהלך מסעותיו נסע הרב מוהליבר לוורשה, ובשנת תרמ"ב (1882) ייסד שם את האגודה של חובבי ציון שהייתה הראשונה מסוגה ברחבי רוסיה ופולין. בתוך זמן קצר קמו בעידודו עשרות אגודות נוספות ברחבי רוסיה ופולין.²

בוורשה נפגש הרב מוהליבר עם הרב יוסף רב סולובייצ'יק, רבה של בריסק, ועם הרב אליהו חיים מייזל, רבה של לודז'. בהשפעתו פרסמו שלושתם כרוז שקרא ליהודים לעלות לארץ ישראל.³ הקריאה

1. מתוך מכתבו של הרב מוהליבר לרב אבא יצחק עפשטיין (אוסף אברהם שכדרון, מחלקת הארכיונים, הספרייה הלאומית, ירושלים, קדש 966; וראו גם ספר שמואל עמ' י"ח).

2. ראו שלמוזן, אם תעירו, עמ' 131-164.

3. להלן סימן יד, סעיף א, עמ' 308.

הופצה במרכזי היהדות ברחבי רוסיה, ובה הדגישו הרבנים כי "דרך אחת היא – לעלות אל ארצנו הקדושה" ולא להגר לאמריקה. הם הגדירו את ההגירה לאמריקה כהליכה "מן הפח אל הפחת" והתריעו מפני סכנת ההתבוללות והאנטישמיות הצפויה ליהודים בארצות הברית. כמו כן הם קראו להקים אגודות עלייה לארץ ישראל בכל אחת מערי רוסיה, והתוו תכנית מעשית לגיוס כספים לרכישת קרקעות להקמת יישובים בארץ ישראל. את הכרוז הם חתמו במילים: "וזכות ארצנו הקדושה תעמוד לנו שלא נדע מהיום עוד מכל צרה, וישכון ישראל לבטח, אמן".⁴

פגישה עם הברון רוטשילד וייסוד מזכרת בתיה

בקיץ תרמ"ב (1882) יצא הרב מוהליבר למערב אירופה כדי לגייס משאבים מבעלי הון למען יישוב ארץ ישראל. הוא הגיע לפריז שבע אכזבות, וגם שם נכשל בניסיונותיו לקבל סיוע מהברון הרוסי הוראצי (הוראס) גינצבורג ומחברת 'כל ישראל חברים'.

הברון בנימין אדמונד דה רוטשילד

הרב מוהליבר לא נואש והמשיך במאמציו, ולבסוף זכה להצלחה רבה ממקור אחר, הצלחה שחוללה מפנה בתולדות ההתיישבות בארץ ישראל. בתיווכו של הרב צדוק פֶּהן, רבה של פריז, נקבעה לרב מוהליבר פגישה עם הברון בנימין אדמונד דה רוטשילד בשעות אחרי הצהריים של יום טוב ראשון של חג הסוכות תרמ"ג (1882). על אף גילו המתקדם צעד הרב מוהליבר כשעתיים ברגל עד

4. זמן קצר לאחר עליית ביל"ו חדלו הרב סלובייצ'יק והרב מייזל מפעילות למען יישוב ארץ ישראל בשל מעורבותם של גורמים חילוניים בתנועת חיבת ציון.

למשכנו של הברון, שם התקיימה הפגישה שבה השתתפו גם הרב צדוק פֶּהן ומר מיכאל ארלנגר, יועצו של הברון.

בתארו את הפגישה ציין הרב מוהליבר כי בתחילת השיחה הפגין הברון קרירות רבה, אך בתוך פרק זמן קצר הצליח לרכוש את לב הברון לרעיון של חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל.⁵ בפגישה זו סוכם להקים 'מושבת דגם' אשר תשמש מנוף להקמתן של עשרות מושבות חדשות בארץ ישראל. הברון והרב סיכמו על דרכי עבודתם: הרב מוהליבר יהיה אחראי לגייס למשימה חברים מתאימים, והברון יהיה מופקד על ההוצאות הכספיות להקמת המושבה.

לנציג הרב מוהליבר במילוי משימה זו התמנה יחיאל ברי"ל, עורך עיתון 'הלכנון'. בסופו של דבר, לאחר חיפושים לא מעטים, נבחרו להקים את המושבה, בעצה אחת עם הרב מרדכי גימפל יפה רבה של רוז'ינוי, עשרה ראשי בתי אב מהכפר פבלובקה שברוסיה, ואליהם התווסף אדם נוסף.⁶ בתארו את תכונות מייסדי המושבה כתב הרב מוהליבר כי "כולם עובדי אדמה מנעוריהם כשרים ויראי ה' למאד".⁷ כך קמה המושבה עקרון, לימים מזכרת בתיה, על שם אֵם הברון. ההחלטה להקמתה הייתה הסנונית הראשונה לפעילותו הרחבה והענפה של הברון רוטשילד בחידוש ההתיישבות היהודית בארץ ישראל.⁸

5. תיאור הפגישה והדברים שהשמיע הרב מוהליבר באוזני הברון מובאים על ידי הרב מימון בספר שמואל עמ' כא-כב (מובא בנספח 2, להלן, עמ' 110-112). על תוכן השיחה עם הברון ראו גם עדותו של יהודה אפל, בתוך ראשית התחיה, עמ' 552. לאחר הפגישה הציע יועץ הברון הרב איזידור לרב מוהליבר כסף להוצאות הנסיעה, הרב מוהליבר סירב להצעה זו וכתגובה לכך בירך הרב איזידור ברכת 'שהחיינו' כי בפעם הראשונה ראה רב מפולין שמסרב לקבל כסף (בתוך ראשית התחיה, עמ' 554). פגישה זו קדמה לפגישה של יוסף פיינברג, ממייסדי ראשון לציון, שהתקיימה כשלושה שבועות לאחר מכן (ראו בנספח שם, הערה 2).
6. על בחירת מייסדי מזכרת בתיה וקורות עלייתם לארץ ראו בריל, יסוד המעלה.
7. שו"ת מהר"ש מוהליבר, אורח חיים, סימן יט.
8. על תולדות מזכרת בתיה ראו נאור, ספר למזכרת; פינקל, גיבורי כח נשכחים.

ועידת קטוביץ'

כשנתיים לאחר ייסוד אגודת חובבי ציון בוורשה, ובעקבות התרחבות התנועה והקמת אגודות חדשות ברחבי אירופה, התעורר צורך בכינוס האגודות השונות של חובבי ציון שפעלו עד אז רק כאגודות מקומיות. הרב מוהליבר היה בין המחליטים לכנס את הוועידה בעיר קטוביץ', ובמעמד חגיגי זה לציין גם את יום הולדתו המאה של השר משה מונטיפיורי.⁹ בוועידת קטוביץ', אשר התכנסה בחודש מרחשוון תרמ"ה (1884), השתתפו שלושים ושישה צירים מחמש ארצות שונות, ודנו בה בדרכים לחיווק היישוב היהודי בארץ ישראל.¹⁰

משתתפי ועידת קטוביץ';

הרב מוהליבר, נשיא הכבוד של הוועידה, רביעי משמאל בשורה הראשונה

9. על ועידת קטוביץ' ראו אפל, בתוך ראשית התחיה, עמ' 171-195.
10. לימים הוגדרה ועידה זו על ידי הרצל כ"קונגרס הציוני הראשון" (די וולט, 18.6.1897, גיליון 3; מופיע להלן נספח 4, עמ' 115, וראו גם ארקין, הציוני המדיני הראשון).

יו"ר הוועידה, ד"ר יהודה ליב פינסקר, הדגיש בפתח דבריו כי הוועידה שמה לה למטרה לכונן "מוסד שיהיה לתועלת לעם היהודי" ובהמשך דבריו הדגיש כי הוועידה תפתח "לעמנו דרך חדשה למסע לאושר ולפעילות שהיא באמת לכבוד האדם".¹¹

הרב מוהליבר שימש נשיא הכבוד של הוועידה, ובישיבת הסיכום שלה הוא נשא נאום נרגש. בנאום זה ערך הרב מוהליבר הקבלה בין חזון העצמות היבשות בספר יחזקאל לבין האירועים שהתחוללו בעם ישראל בתקופתו, ועורר בשומעיו את התקווה כי כשם שבחזון יחזקאל העצמות היבשות לכשו בשר ורוח, כך יוכלו נידחי ישראל לשוב לארצם ולחדש ימיהם כקדם.¹²

בוועידת קטוביץ' הוחלט בין היתר על הקמת ארגון גג לכלל אגודות חובבי ציון והושגו בה הישגים גדולים וחשובים. ההישג החשוב ביותר הוא עצם החיבור של זרמים שונים ביהדות להגשמת חזון שיבת ציון.¹³

בין החלטות ועידת קטוביץ' נתקבלה ההחלטה: "לשלוח מלאכות (משלחת) לבירת תוגרמה [טורקיה] כי תסיר כל מפריע מדרך ההתיישבות בארץ הקודש".¹⁴

ההחלטה לשגר משלחת לסולטאן הטורקי עלתה בקנה אחד עם תפיסתו של הרב מוהליבר ש"הגאולה תהיה בדרך הטבע", וכדי להחשיבה מחובתנו ש"נשתדל לפני כל מלכי תבל ורוזני ארץ שיסכימו להיטיב עם עמנו תחת הצרות והמכאובים אשר הציקו אבותיהם

11. כתבים ב, תעודה 420, עמ' 571.

12. הנאום מובא להלן סימן ט, עמ' 234-235.

13. ראו גולדשטיין, אנו היינו הראשונים, עמ' 87: "בקאטוביץ בפעם הראשונה ישבו יחד יריבים החלוקים ביניהם בשאלת צביונה התרבותי והדתי של מדינת היהודים. החיבור שנוצר בתנועה בין פינסקר למוהליבר סימל דווקא דו קיום חדש בחברה היהודית. המטרה המשותפת, הקמת אוטונומיה לאומית-יהודית בארץ ישראל, הושיבה את נציגי שני המחנות זה בצד זה ודחפה לניסיון הראשון לגבש סטטוס קוו חדש בקרב היהודים. ועידת קאטוביץ היא שהובילה לאותם הישגים, ומכאן חשיבותה ההיסטורית".

14. כתבים, ב, תעודה 420, עמ' 582.

לאבותינו¹⁵. לשיטתו "החכמים, הרוזנים והשועים מעמנו, הראויים לעמוד בהיכל מלך" הם שצריכים לייצג את עם ישראל לפני אומות העולם, ולא אלה "אשר הקדישו כל ימיהם לתורה ולעבודה, וחזן מכותלי בית המדרש אינם יודעים עד מה"¹⁶.

הרב מוהליבר, שהיה בעל חוש פוליטי נדיר ויכולת ראיית הנולד, התנגד לפרסום החלטות ועידת קטוביץ, כי חשש שהפרסום יזיק לפעילות המדינית אצל הממשל הטורקי. ימים אחדים לאחר הוועידה, בב' בכסלו תרמ"ה (1884), שלח מכתב לד"ר פינסקר בעניין:

במכתבי זה מצאתי חובה בנפשי להעיר את כבודך, כי מאחר אשר גדולי אשכנז יתחילו לפעול בענין הקדוש והנשגב אשר אנחנו עוסקים בו, יתפרסם בלי ספק הדבר ויגיע גם לאזני ממשלת תוגרמא [טורקיה], ויכול לצמוח מזה נזק גדול לכלל הענין, על כן לפי דעתי חובה עלינו להקדים ההשתדלות אצל הממשלה הנ"ל בכל האמצעים שיהיה באפשרי, שתתן רשיון גלוי על הקאלאניזאציע [ההתיישבות] טרם יגיע לאזנה על ידי אחרים את פעולתנו והשתדלותנו בזה.¹⁷

אכן, חששותיו של הרב מוהליבר התממשו. זמן קצר לאחר ועידת קטוביץ' החמירה ממשלת טורקיה את מדיניותה בבלימת ההתיישבות היהודית בארץ ישראל, כדי למנוע עלייה המונית של יהודים שתדחק את רגלי הערבים. הממשלה הפסיקה לספק רישיונות לבניית בתים חדשים במושבות החדשות, אסרה רכישת קרקעות על ידי יהודים ואסרה על יהודים שביקרו בארץ לשהות בה יותר משלושים יום.

הרב מוהליבר העניק משקל רב להשפעה על ממשלת טורקיה

15. להלן עמ' 228-229.

16. שם.

17. כתבים, ב, תעודה 427, עמ' 610.

להסיר את הגזרות באופן ישיר ובדיפלומטיה חשאית, וחתר לפעול בתיאום מלא עם הברון רוטשילד לביטול הגזרות "בחשאי על ידי עושי רצונו".¹⁸

ועידת דרוזגניק

בעוד שוועידת קטוביץ' מסמלת אחדות בין אגודות חובבי ציון השונות ושותיפיה פעולה פוריים בין חבריה ממחנה "המשכילים" לבין שומרי התורה, הרי שמוועידת דרוזגניק שהתקיימה בקיץ תרמ"ז (1887) מצטיירת תמונה הפוכה.

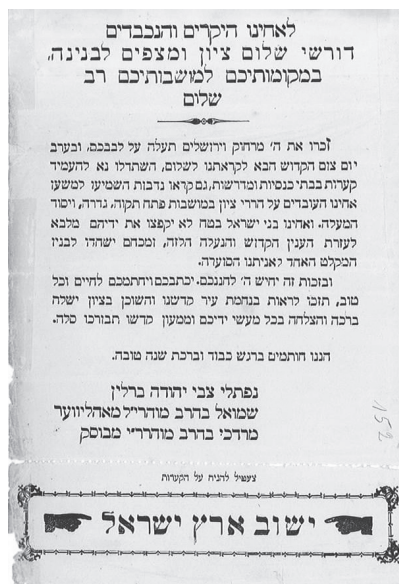
הידיעות שנפוצו כי מייסדי גדרה הינם מחללי שבת גרמו לכך שרבנים ידועים ובעלי השפעה נטשו את תנועת חיבת ציון ובעקבותיהם נטשו רבים וטובים. כפועל יוצא מכך, הכנסות התנועה הלכו והצטמצמו.

במהלך דיוני הוועידה בא לידי ביטוי המתח הרב ששרר בהנהגת התנועה בין חברי המרכז שהיה באודסה, שרובם ככולם היו ממחנה "המשכילים", לבין המרכז בוורשה שמרבית חבריו נמנו על שומרי התורה.

מתח זה הגיע לשיאו כאשר במהלך הדיונים הרב מוהליבר לא היה יכול לכבוש את כאבו ואכזבתו מהנהגת החילוניות של התנועה שהביאה להתרחקות ציבור שומרי התורה. הוא קרא בקול גדול "הנני מבקש יהודים כשרים". קריאתו ומשאלתו זו של הרב מוהליבר להעמיד בראש התנועה "יהודים כשרים" הדהדה לא רק בעת דיוני הוועידה אלא גם שנים רבות לאחר מכן. חלק מסיכומי הוועידה היה להגדיל את ייצוגם של שומרי התורה במוסדות העליונים של

18. כתבים, ג, תעודה 476, עמ' 27. רמז לפעילותו החשאית של הברון רוטשילד לביטול הגזרות אפשר למצוא במכתבו של מיכאל ארלנגר, יועצו של הברון, לרב מוהליבר: "הממשלה התורכית מתייחסת להגירה היהודית לארץ ישראל בחשד רב, והיא מבקשת לבלום אותה בכל צורה אפשרית, מצד זה כבר נעשה הרבה והוקרבו קורבנות ניכרים" (שם, תעודה 572, עמ' 235).

התנועה. במגמה להגדיל את ההכנסות של תנועת חיבת ציון לחיזוק ההתיישבות בארץ עלה הרעיון להעמיד קערות ל"פדיון כפרות" בערב יום הכיפורים בבתי הכנסת. יחד עם רבנים נוספים חתם הרב מוהליבר על קול קורא שפורסם בעותקים רבים בבתי הכנסת ברחבי אירופה.¹⁹

ה'קול קורא' המקורי שפורסם בעיתון המליץ

19. הרעיון להנחת 'קערות' לפדיון כפרות בערב יום הכיפורים בבתי הכנסת לחיזוק ההתיישבות בארץ ישראל עלה עוד בשנת תרמ"ה (1885) אך קרם עור וגידים בשלהי שנת תרמ"ז (1887). הקול קורא הראשון פורסם בעיתון המליץ ב"ח באלול תרמ"ז (1887) בחתימתם של הנצי"ב מוולוז'ין, הרב מוהליבר והרב מרדכי אליאשברג, והופץ בעותקים רבים בקהילות ישראל. בשנים הבאות חתמו על הכרוז גם רבנים נוספים, ביניהם גם הרב יצחק אלחנן ספקטור רבה של קובנה. אגודת ליבוי הייתה האחראית לאיסוף הכסף, שהניב סכומים לא מועטים כבר בשנה הראשונה, אולם נאלצה להפסיק את פעילותה בעקבות חקירה של השלטונות. מאוחר יותר לקחה על עצמה אגודת המזרחי שבראשה עמד הרב מוהליבר את הפיקוח על התרמה זו (ראו בעניין זה העברי, 11, עמ' 13-14; ספר העליה הראשונה, א, עמ' 163).

פולמוס בני גדרה

תנועת ביל"ו²⁰ הייתה ארגון נוער יהודי לאומי שנוסד באוקראינה בשנת תרמ"ב (1882) לאחר פרעות 'סופות בנגב'. חבריה דגלו בשיבה לארץ ישראל, בתחייתו המדינית-כלכלית והלאומית-רוחנית של העם היהודי בארץ ישראל ובתחיית השפה העברית. במסגרת ביל"ו עלו לארץ ישראל בסך הכל כשישים עולים ומהם נותרו בארץ כחמישה עשר בלבד. רוב הנשארים הקימו בשנת תרמ"ד (1884) את המושבה גדרה.²¹

על מייסדי גדרה יצאה שמועה כי אינם מקפידים לקיים מצוות. אורח חייהם עורר מחלוקת עמוקה בקרב חובבי ציון ברוסיה לגבי המשך התמיכה בהם. היו שסברו שעצם ישיבתם בארץ ישראל היא בעלת ערך ולכן גרסו שיש להמשיך לתמוך בהם אף שאינם מקפידים על שמירת תורה ומצוות. לעומתם היו לא מעטים שצידדו בהפסקת התמיכה בהם, ואף בנקיטת צעדים חריפים יותר, וכך סברו הרב מוהליבר והנצי"ב. על עמדתו של הרב מוהליבר אפשר ללמוד ממכתב שכתב לד"ר פינסקר:

הן אמת כי האחדות הוא דבר היותר גדול בכל עם ועם ובפרט לעם בוזו ושסוי כעמינו, אבל אם לא נתאמץ בכל יכולתנו לראות, שהאנשים אשר עלו שמה יהיו שומרי תורה ומצוותיו, ידע כבודו הרם, כי לא יתאחדו שם עם אחינו אשר הם תושביה מכבר, ואם כן אין אנו מסייעים לעשות אחדות ושלוש, אבל אנו מרבים פירוד ומחלוקת.

ועל כבודו הרם החובה ליתן חכמה ודעת בלב אוהביו, כי אם חלילה הבאים שם יפרו את התורה והמצוה, אזי יהרסו את

20. השם ביל"ו הוא ראשי תיבות של הפסוק: "בית יעקב לכו ונלכה באור ה'" (ישעיהו ב, ה).

21. ראו שלמון, תנועת הביילויים, עמ' 117.

היישוב עד היסוד ויגרמו רעות גדולות ועצומות לכלל אחינו, כי היחשוב כבודו הרם, כי ארץ הקדושה היא כארץ אשכנז או צרפת או אף כארץ רוסיא, אשר תוכל לקלוט אל תוכה כשומר תורה כמפר תורה? לא כן הדבר. העם היושב בקרבה עד היום מאחינו האשכנזים הם נשויי פשע יראים ושלמים עם ה' ותורתו, מקנאים גדולים, ואם יתברר אצלם על איזה אנשים כי לא שמרו חוקי התורה בפרהסיא, אזי יתעבום וישנאום וישקצום, ואת אשר יהיה ביכולתם לא יניחו מלרדפם ולהדפם. ומה יהיה תוצאות דברים כאלה?

על כן עלינו לעשות כל מה שאפשר להשיב את בני גדרה לדרך התורה והמצווה, ואם לא יאבו לשמוע לקול הורים אזי אין אופן אחר כי אם שילכו להם למדינות שבחוץ לארץ ויעשו מה שלבם חפץ.²²

במכתבו לנצי"ב (הרב נפתלי יהודה צבי ברלין) כתב הרב מוהליבר: "לו היו בני ביל"ו היושבים בגדרה עוזבים את הקאלאניא, וילכו להם לחוץ לארץ, היה טוב מאד".²³ גם הנצי"ב, שהיה ידוע בחיבתו הגדולה לארץ ישראל, כתב לפינסקר דברים דומים: "טוב יותר לפזר כמה אלפים פראנק וליתן להם לשוב לחוץ לארץ ולהושיב בגדרה אנשים כשרים מיושבי ירושלים החפצים בעבודת הארץ באמת".²⁴ בסופו של דבר נפתר הסכסוך בין הצדדים באמצעות הצעתו של פינסקר למנות את ר' יחיאל מיכל פינס למפקח הרוחני על המושבה. הצעה זו לא הניחה בתחילה את דעתו של הנצי"ב, אך בעקבות מכתב של הרב מוהליבר אליו הוא השתכנע ונתן את הסכמתו לכך.²⁵

22. להלן סימן י סעיף יב, עמ' 260 (ההדגשה אינה במקור).

23. להלן סימן י סעיף ב, עמ' עמ' 244.

24. להלן סימן י סעיף ה, עמ' עמ' 249.

25. יש לציין כי דעתו של הרב מוהליבר על תושבי גדרה ושאר המושבות בארץ שעליהן יצא לעז השתנתה מן הקצה אל הקצה לאחר ביקורו בארץ ישראל בשנת תר"ן. ראו להלן בפסקה "נסיעת הרב מוהליבר לארץ ישראל", עמ' 52.

פולמוס השמיטה

עוד לא יבשה הדיו על פולמוס בני גדרה והנה עלתה על הפרק בערב שנת השמיטה תרמ"ט שאלת קיום השמיטה על ידי המושבות החקלאיות שקמו בארץ.²⁶ המושבות החדשות היו אז בראשית דרכן והשבתת העבודה בהן במשך שנה שלמה עלולה הייתה לגרום לקטיעת התפתחותן בעודן באיבן ולסתימת הגולל על רעיון חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל. לנוכח מצב זה, פנו עוד בראשית שנת תרמ"ח פקידי הברון בארץ אל רבני ירושלים בבקשה למצוא פתרון הלכתי להמשך העבודה בשנת השמיטה, ואולם בקשתם נדחתה. באותה עת פנו גם נציגי הברון בצרפת אל הרב יצחק אלחנן ספקטור מקובנה בשאלה כיצד לנהוג בשנת השמיטה. חובבי ציון גם הם היו מוטרדים מהעניין, ולכן פנה נציגם, ד"ר פינסקר, אל הנצי"ב מוולוז'ין בבקשה למצוא פתרון הלכתי לשאלה זו.

משחלפה כמעט מחצית משנת תרמ"ח ועדיין לא התקבלה תשובה מהרבנים הללו, פנו חובבי ציון אל הרב מוהליבר בבקשה למצוא פתרון הלכתי לסוגיה זו. הרב מוהליבר נשאל בעניין זה כבר בשלהי שנת תרמ"ז, ובאותו הזמן הוא התלבט בעניין ולא נקט עמדה חד משמעית. מצד אחד הוא קבע כי ניתן לבסס היתר הלכתי לעבודת האדמה בשנת השמיטה על ידי מכירת הקרקע לנכרים. יחד עם זאת הוא סבר כי כדאי להתאמץ ולנסות לקיים את מצוות השמיטה ללא הזדקקות להיתר מכירה:

כי אם באה לידנו האפשרות לקיים את מצוות שמיטה אחרי שנות אלפיים, שלא היתה לנו היכולת לקיימה, חושב אני, כי אולי כדאי לנו להחזיק במצוה גדולה זו ועל ידי זה נכבוש את

26. להרחבה על מצב המושבות הראשונות ערב שנת השמיטה ראו הוטרר, וכשנה השביעית, חלקים א-ב.

לב החרדים, שישובו אלינו ויחזיקו במצוות ישוב ארץ ישראל ויהיו חובבי ציון כמונו.²⁷

עתה, משנשאל שוב בעניין, הגיע הרב מוהליבר לידי מסקנה כי למען הצלת המושבות מכיליון יש צורך ב'היתר מכירה' שיאפשר מכירה זמנית של האדמות לגוי, וכפועל יוצא מכך להפקיע את פירות הארץ מקדושתם. באופן זה ניתן יהיה בתנאים ובסיגים מסוימים להמשיך ולעבד את אדמות המושבות בשביעית. לאחר ליבון הלכתי מעמיק ולבטים לא מעטים, פרסם הרב מוהליבר יחד עם הרב ישראל יהושע טרונק מקוטנא והרב שמואל זאנוויל קלפפיש מוורשה את היתר המכירה. בפסקם התירו הרבנים את מכירת הקרקע לנוכרי, על מנת לאפשר את עבודת האדמה גם במהלך שנת השמיטה וזאת על מנת למנוע "חורבן הקאלאניות חלילה".²⁸

ההיתר ניתן בכפוף לתנאים הבאים:

1. נוסח שטר המכירה של הקרקע לנוכרים ייערך ע"י בית הדין שבירושלים.
2. איכרים בעלי יכולת כספית ישכרו פועלים נוכרים לעבודות החקלאות ואילו האיכרים העניים אשר אין לאל ידם לשכור פועלים נוכרים יעשו את המלאכה בעצמם בכפוף להנחיות בית הדין שבירושלים אשר יקבע אילו מלאכות מותרות ואילו אסורות.
3. ההיתר מוגבל לשנת השמיטה תרמ"ט בלבד.
4. ההיתר מותנה בהסכמתו של "פאר הדור" הרב יצחק אלחנן ספקטור.

להיתר זה הצטרף, בסיגים נוספים, הרב יצחק אלחנן ספקטור.²⁹ רוב המושבות בארץ פעלו על פי היתר המכירה, ועיבדו את

27. אפל, בתוך ראשית התחייה, עמ' 283. לסקירה על השמיטה ראו שם פרק השמיטה עמ' 279-311.

28. נוסח ההיתר מופיע להלן סימן יא, סעיף א, עמ' 265-266; וראו פוס, שטר היתר המכירה.

29. איגרת ההצטרפות של הרב ספקטור להיתר ומכתב שכתב לרב מוהליבר מופיעים להלן סימן יא סעיפים ב-ג, עמ' 266-269.

ב"ה

כהיום כי קוונת עלי השטות דע"י חזקן הכינס ג' וכפי המכתב והיא לית
 חבטת הכ"א - ונכתיב בדרתו ית' למפוננו כמה כפרדע הנין קאלאנות. של
 יהונתן המן (וישע) שדכמת האציה י הן שלבו תפוזות והן ששטדי כנע
 ואם נאסור מליהם אלעד את האציה ואתן את הכרע - תישע הארץ
 ומפוק גרה חרות הקולאמות חולה - ובה אמות (קלות) יוננו כנע
 חולה - ע"כ והללו (קלות) והללו ילכו יאהק - הללו האור והללו שכן
 מלאים היותם ע"י אלה גו למ תמט ועבור קקול הכא את הלבו והענין
 ול הלוע דמדינת האציה ארבע - על ינת ללמניו להם אג האון אחת
 השלימה ונתן להם סך ... ריווח - מחוייבם הן להחזיר אן לקוח והענין
 ול הלוע אה - משם השטר ה"ל וכמו שאל ה"ב לכידולשם וס"י הסידע
 אז כאלו יעשו ס"י ע"י לטר כזה יהי אומם אסכוד את האציה ע"כ
 הלקוח הן קלפות וכן כענין - שיואל זולן שאומם הקולאומטיק להן ס"י יכול
 ו"ל כיכולוף אפסוד הואף ועפ"י לא יעלו קלפם דמדינת האסורה בלמדינת
 אלה ה"ע ויש אלה מן קינותם ללטר פוזיוד ועפ"י - יעלו מאכה כאלפ"ע אלה
 בנות ע"י ה"ב לכידולשם - ליוני אומם ע"י שאומם והלאמת האומם
 להן והלאמת האסורה - ל ה"ל נדשה דק על לית חבטת הכ"א - אלא לא
 על השטות הבאות אחת כ"י כי אלא ולטרנו והיותם חבט - ואולי יעבור ה
 קרוב חתוני להנשד את דמו והללו אתם שלא לטרפנו להיותם כל - ולשיתקנות
 כ"ה - כל כרני היותם ה"ל ה"ע סכמיאם או ע"י בול גרת מהק (כ"י)
 המגניתי ואלוים בארובה בקמטישם מוחיף - אומם פ' עולה אומם
 לנסע אומם אג ברז הללם פאר גרתי פלתי מול למתן אומם מן הארץ ב"ק קאמני
 והיות נחש ויתר את אומם - ונשאו אומם ל השלמות החלומות האומם
 בהללם ובקדוקו - באז ע"ה אורלוש וס"ק כ"ה לבי לית חבטת ע"כ כ"ה ונארט

(א"ש) ישראל ית' חוקקו ו"ל ית'
 ו"ל א"ש ש"ה קרית אהר"ט מ"ל ו"ל יונתן כחוקר האומם
 ו"ל א"ש ליוני ו"ל א"ש כ"ה ו"ל א"ש ו"ל א"ש

צילום היתר המכירה המקורי בכתב ידו של הרב מוהליבר

האדמה בשנת השמיטה. לעומת זאת כל תושבי מזכרת בתיה וחלק מחקלאי פתח תקוה נמנעו מלסמוך על ההיתר, ונהגו לפי פסק רבני ירושלים האשכנזים.

הודעה גלויה של רבני ירושלים האשכנזים בדבר איסור העבודה בשביעית

החלטתם של מייסדי מזכרת בתיה שלא לסמוך על ההיתר גרמה למתח רב בינם ובין פקידי הברון שניהלו את המושבה והם הגיבו לשביתת העבודה עקב השמיטה בעונשים קשים. כך למשל נאסר על הרופא להעניק סיוע רפואי לתושבי המושבה, באר המים נחתמה ובית הספר במושבה נסגר.³⁰

עמדת מייסדי המושבה גרמה גם להתערערות הקשרים המיוחדים והטובים ששררו בין הברון רוטשילד והרב מוהליבר. כפי שנזכר לעיל, הרב מוהליבר היה זה שביקש מהברון לתמוך בהקמת המושבה, ומשום כך ראה בו הברון אחראי כלפיו לגבי המתרחש בה. במכתב שכתב הברון לרב צדוק כהן והופנה לרב מוהליבר, תקף הברון את הרב מוהליבר על שאינו עושה דבר כדי להשפיע על מייסדי מזכרת בתיה לסמוך על היתר המכירה, ואף אינו משיב למכתביו.

בין השאר כתב הברון במכתבו:
לפי הוראתי כותבים לר' שמואל. מה עושה הרב הזה? הוא, אשר

30. ראו ארקין, נחשוני השמיטה; ארקין, הארות לפולמוס.

השליך על צוארי מאתיים נפשות והנושא באחריות כלפיי? אין הוא עונה לי אף במלה אחת...
העושה ר' שמואל משהו לעת כזאת? לא כלום. הוא האשם בכול, מפני שלפי רצונו עשיתי הכל, הוא אינו אומר דבר, ובשתיקתו הוא נותן תוקף למרידה. המכתבים הנשלחים אליו נשארים ללא תשובה. נראה שהוא אומר לנער מעצמו את האחריות ובה בשעה ההתרגשות הולכת וגוברת...
איש מהם לא ביקש עדיין סליחה. למרות זאת עוד מרשה לעצמו ר' שמואל לבקש ממני, שאני אשכח את הכול. לדבריו של ר' שמואל אין עוד כל ערך בעיניי, והמלצתו אין לה עוד כל תוקף בשבילי ואני בעצמי אראה מה לעשות. ככל שיתארך העניין, כן אקשיח את יחסי אליהם...
ידע נא ר' שמואל, שאת המתיישבים מעקרון, הם עם משפחותיהם, אשלח בחזרה אליו ואז יראה מה יכול הוא לעשות בהם. וחזן מכרטיסי נסיעה לא אתן להם פרוטה.³¹

מוזכרת בתיה בראשיתה; הבניין הגבוה מימין – בית הכנסת הראשון במושבה

31. כתבים, ז, תעודה 1838, עמ' 207 (המכתב נכתב במקור בגרמנית באותיות עבריות וכאן מובא התרגום שמופיע במהדורה הנוכרת).

מה העלה את חמת הברון על הרב שמואל מוהליבר, ומדוע לא השיב הרב על מכתבי הברון? הסבר לשאלות אלה הביא נכדו של הרב מוהליבר, ד"ר יוסף מוהליבר:

הגאון רבי שמואל מוהליבר ז"ל לא ידע אז מנוחה, וכמה פעמים כתב להעקרונים [תושבי מזכרת בתיה] וגם טלגרמות שלח להם להטותם מדרכם, אבל כל עמלו עלה בתוהו. בינתיים פרצה המחלוקת הידועה בעקרון. בימי המבוכה ההם קבל הגאון רבי שמואל מוהליבר כמה מכתבים מהברון רוטשילד להתערב בדבר ולהשפיע על העקרונים. הגאון רבי שמואל מוהליבר בקש לנסוע לארץ ישראל לשם כך, אבל הוא חלה בעת ההיא, והרופאים אסרו עליו את הנסיעה הזאת. אז אמר הגאון רבי שמואל מוהליבר בלבו: אם הוא יחזיר תשובה להבארון ויספר לו את הדברים כהיותם – כלומר שהוא כבר עשה את כל מה שהיה בידו לעשות ולא הצליח – ודאי יגדל עוד יותר כעסו של הבארון על העקרונים, והכעס הזה ימיט אסון על העקרונים ועל הישוב כולו. לפיכך החליט שלא להחזיר תשובה כלל לבארון, ובזה יעלה עליו אמנם חרון אפו של הנדיב הגדול, אבל יסיר את חרון אפו מעל העקרונים, משום ששתיקה זו יהיה פירושה שהרב מוהליבר, ולא העקרונים, אשם בדבר, משום שהוא לא רצה להשפיע עליהם.³²

מהאמור לעיל ניתן ללמוד על גדולתו של הרב מוהליבר ועל חובתו הרבה למייסדי מזכרת בתיה, שגונן עליהם אף שלא צייתו לפסק שלו, והיה נכון לספוג עלבונות קשים ביותר ובלבד שלא לערור ולהגביר את חמת הברון עליהם.

מכתב הביקורת של הברון רוטשילד כאב מאוד לרב מוהליבר,

32. כתבים (מהרו' דוריאנוב), ב, עמ' 778.

והוא ביקש להניחו למראשותיו לאחר מותו,³³ זאת כנראה מתוך כוונה שמכתב זה ילמד עליו זכות בבית דין של מעלה.

ועידת וילנה

בחודש אב תרמ"ט התקיימה בוילנה ועידת חובבי ציון, ובה נבחר הרב מוהליבר לראשות התנועה לאחר שד"ר פינסקר התפטר בשל בריאותו הלקויה. הרב מוהליבר ראה חשיבות גדולה בנטילת מושכות התנועה משום שסבר שרק על ידי הנהגה דתית ורבנית ראויה יש סיכוי למשוך אל התנועה את המוני יהודי רוסיה, וכפי שתיאר זו משה ליב לילנבלום מראשי ההנהגה המשכילית באודסה:

הגאון מביאליסטוק [הרב מוהליבר] הציע כדברים האלה: עוד מראשית תנועת הישוב נמסרה ההנהגה בידי המשכילים אשר אין המון העם מאמין בהם, על כן רפו ידי חובבי ציון. את הקלקול הזה הבין מראש ועל כן היה עם לבבו לעמוד זה מכבר בראש הענין אך לא עלתה בידו. עתה מצא שעת הכושר לזה והוא מציע למנות אותו ואת הרש"י פין לכלכל את כל עניני חובבי ציון. לא כבוד אני מבקש מכם, הוסיף הגאון, אך הריני חפץ להיות שמש אצלכם.³⁴

בוועידה הוחלט, בין היתר, לשגר מכתב בשם כל משתתפי האסיפה למייסדי מזכרת בתיה בבקשה לקבל את מרות פקידי הברון ולסיים את סכסוך השמיטה. כן הוחלט להפוך את 'שבת נחמו', לשבת לכבוד ארץ ישראל, ובה יעוררו בכתי הכנסת לתרום לטובת ההתיישבות בארץ ישראל.³⁵ לאחר ועידת וילנה החלו הרב מוהליבר ומקורביו

33. הערשברג, פינסק ביאליסטוק, עמ' 173 הערה 17.

34. לילנבלום, דרך לעבור גולים, עמ' 144.

35. אפל, בתוך ראשית התחיה, עמ' 143; כתבים, ו, תעודה 1356, עמ' 166.

ליזום פעולות שונות להרחבת פעילות התנועה, ובהן: פרסומים רבניים התומכים בתנועה, הקמת אגודות התיישבות ועוד.³⁶

ועידת אודסה

הפעילות של חובבי ציון עד לשנת תר"ן (1890) נערכה בחשאי, וזאת מאחר שהתנועה לא קיבלה את אישור הממשלה הרוסית לפעילותה. לנוכח מצב זה, לא אחת אירע שפעילי חיבת ציון נהגו לשרוף את הכתבים הקשורים לפעילות ציונית על מנת להעלים עקבות. לדאבון הלב, גם הרב מוהליבר נאלץ לנקוט בדרך זו להעלמת כתביו. יהודה לייב אפל, מפעילי תנועת חיבת ציון, מספר בזיכרונותיו כי לאחר הלשנה לממשלה הרוסית על פעילותן של אגודות חובבי ציון בערי ליטא, נסע לביאליסטוק כדי להתייעץ עם הרב מוהליבר כיצד ניתן למזער את הנזק לתנועה. וזה תיאורו:

באור ליום הששי שעה ארבע בלילה באתי אל ביתו, העירותיו משנתו והודעתיו מכל, ויחדיו השלכנו חבילות חבילות מכתבים וכתבים הנוגעים לחיבת ציון אל התנור המוסק לאפיית חלה לשבת. ליבי התפקע והתכווץ בקרבי למראה אותיות הפורחות מן הנייר הבווער באש, אותיות שהיה בהן חומר יקר לתולדות תנועת התחייה בראשית שנות יצירתה. את הכל השליך הרב לתוך האש ואך את החוזה בדבר עקרון [=מזכרת בתיא] שם בכיסו בבגדיו בתקווה כי אם גם תהיה ביקורת וחיפוש בביתו לא יעזו למשמש ולחפש בכיסו.³⁷

אולם בחודש אדר תר"ן (1890) חל מפנה משמעותי במדיניות הממשלה, ותנועת חיבת ציון קיבלה אישור מטעם הממשלה הרוסית

36. ראו שלמון, העימות.

37. אפל, בתוך ראשית התחייה, עמ' 155 (=ספר שמואל, עמ' קעח).

לפעול כ'חברה לתמיכת עובדי אדמה בארץ ישראל ובסוריה'. עם קבלת האישור יצאה התנועה מהמחותרת, החלה לפעול בגלוי ובפומבי והנהגתה חזרה לאודסה שהייתה מקום מושב והשפעה של המשכילים. במציאות זו פחתה השפעת הרב מוהליבר על הנהגת התנועה. אף על פי כן הוא פעל גם אז בצורה אינטנסיבית לעבות את פעילות התנועה, כמו גם להגדיל את השפעתם של הגורמים הדתיים בתנועה, מתוך הכרה שרק בשיתוף פעולה בין כלל חובבי ציון תיתכן פעילות משמעותית. כפי שציין משה ליב לילנבלום:

האמת נתנה להאמר כי מיום שנתאשר ספר התקנות לחברת התמיכה והוועד באדעססא פועל פעולתו בגלוי, עומד הגאון על ימין הוועד ומחזיק בו בכל כחו, משתדל להרבות הכנסותיו ומגין עליו בכל עז ואיננו חובב ציון לעצמו בלבד.³⁸

כחודשיים לאחר מכן, בחודש אייר, נתכנסה לראשונה ועידה פומבית של חובבי ציון, בעיר אודסה. באסיפה זו, שבה השתתפו 162 נציגים של חובבי ציון, נידון מצב המושבות בארץ והוחלט על שיגור משלחת לארץ ישראל שתבדוק את מצב המושבות במטרה "להביא ידיעות פנימיות מכל הנוגע ליישוב הארץ ולמסור הכול בכתב מבואר ומפורש לראשי הוועד למען ידעו את אשר להם לעשות לטובת בני עמנו..."³⁹. ברקע החלטה זו עמדו מתחים רבים שנותרו אחרי פולמוס השמיטה בין היישוב הישן לבין היישוב החדש, וכן בין פקידי הברון לבין

38. לילנבלום, דרך לעבור גולים, עמ' 144.

39. מתוך פרוטוקול הוועידה (נרפס בהצפידה, תר"ן [2.5.1890], גיליון 89). למעשה הוחלט על שליחת המשלחת כבר באגודת וילנה, אולם בפועל הדבר נדחה עד לאחר קבלת האישור הרשמי לוועד האודסאי (ראו גודלשטיין, אנו הראשונים, עמ' 175).

ד. פעילותו בתנועת חבית ציון

**המתיישבים, כמו גם מתחים שנותרו אחרי פולמוס בני גדרה.
חלק ממשתתפי האסיפה הצטלמו בסיומה בתמונה יצוגית.⁴⁰**

**חלק ממשתתפי ועידת חובבי ציון באורסה בשנת תר"ן (1890);
הרב שמואל מוהליבר במרכז, שורה שנייה, חמישי מימין**

40. תמונה זו תוארה בפרוטוקול הוועידה: "האספות והבחירות כלו במוצאי שבת 14 באפריל וכיום המחרת 15 נצטיירו ציור פאטאגרפי (הצטלמו) ראשי הוועד ממלאי מקומם ורואי החשבון ביחד עם כל צירי האגודות על טבלא אחת (גרופא) כולם בכיסוי ראש לכבוד הרה"ג מהרש"ם מביאליסטוק ולכבוד קדושת היהדות לאות זיכרון לימים רבים".

נסיעת הרב מוהליבר לארץ ישראל

על פי החלטת ועידת אודסה, יצאה משלחת שמנתה כשישה עשר נציגים של אגודות חובבי ציון בראשות הרב מוהליבר למסע בארץ ישראל לבדיקת מצב היישוב היהודי המתחדש בארץ.⁴¹ בי"ט באייר תר"ן (1890) ליוו כאלפיים איש את חברי המשלחת אל נמל אודסה. בין המלווים היה גם מנחם אוסישקין שתיאר את הרושם שהותיר עליו המעמד, ובעיקר ברכתו הנלהבת של הרב מוהליבר:

אנחנו כולנו לוינו אותם אל האניה, ואנוכי לעולם לא אשכח את פרצופו המזהיר של הרב הגדול הזקן הזה, כשישב על מכסה האניה ודמעות זולגות מעיניו, וקורא מתוך חרדה פנימית: 'אני נוסע לארץ ישראל!'

את כל אחד ואחד מהנפרדים ברך בלחיצת יד ובברכה מיוחדת, ועל ראשי שם את ידיו ובהתלהבות מיוחדת קרא: 'אני מברך אותך להשאר תקיף בדעתך, להתיישב ולעבוד ברוחך בארצנו'. ברגש קדש עזבתי את האניה – ולעולם לא אשכח את הברכה הזאת.⁴²

במהלך הפלגתם עגנה אנייתם בנמלי ארצות שונות, וזו הייתה הזדמנות לבקר את הקהילות היהודיות באותן ערי נמל. בהגיעם לקונסטנטינופול (איסטנבול) הייתה לרב מוהליבר ולמשלחת פגישה

41. להרחבה בעניין מסע זה ראו מוסקט, על הרי ישראל; ציוני דרך – כתב עת לתולדות מזכרת בתיה וארץ ישראל, תשע"ז, גיליון 40; שקלאר, מסע המושבות הראשון. יש לציין כי מסע המושבות של הרב מוהליבר קדם בכמה שנים למסעו של הרצל לארץ ישראל (בשנת 1898), ולמסע המושבות של הרבנים בראשות הראי"ה קוק והרי"ח זוננפלד (בשנת 1913).

42. ספר שמואל, עמ' קט.

מרגשת עם הרב משה הלוי, החכם באשי – הרב הראשי של כלל היהודים באימפריה העות'מנית.⁴³

המשלחת הגיעה לנמל יפו בראש חודש סיוון. את המשלחת באו לקבל רבים מתושבי העיר, משלחת נכבדה של 'היישוב הישן' בראשות מזכיר הוועד הכללי ר' יוסף ריבלין, נציגי 'היישוב החדש', ראשי פקידות הברון, נציגי מהקונסוליה הרוסית ביפו ורבנים ובהם הרב מרדכי גימפל יפה. חברי המשלחת התאכסנו ביפו בבית המלון 'האטעל פאלעסטינא' אשר היה נקודת יציאה לביקורם במקומות השונים בארץ. עוד ביום הגיעם יצאה המשלחת לביקור במקווה ישראל, ולמחרתו ביקרו בפתח תקוה וביהודיה (יהוד). לקראת חג השבועות עלו חברי המשלחת לחוג את חג מתן תורה בירושלים. קהל גדול המתין על אם הדרך מחוץ לירושלים:

ויעלו עם הגאון הרב שמואל מוהליבר על הר מקום הקודש – כבוד הרב שמואל מוהליבר התפלץ ועיניו הורידו דמעות במבטו הראשון הצופה על פני ירושלים. ויקרע בגדיו, ויסע הלוך ונסוע עד גשתו אל בית המלון 'האטעל יערוזאלעם'. בנוחו ממסעו קיבל בחדר מיוחד ברכת שלום משלוחי העדה ונכבדי העם אשר באו לברך את בואו.⁴⁴

חברי המשלחת שהו בירושלים כשבוע ימים. בפרק זמן זה ביקרו במוסדות התורה והחסד שבעיר. הרב מוהליבר ביקר גם בביתם של הרב יהושע ליב דיסקין והרב שמואל סלנט, ברי הפלוגתא שלו בנושא היתר המכירה, שקיבלו אותו בחמימות ובחיבה רבה. במהלך שהותם בירושלים נסעו חברי המשלחת לחברון כדי להשתטח על קברי האבות וללמוד על דרכי הקהילה היהודית בעיר.

43. המליץ, תר"ן (17.5.1890) גיליון 107.

44. הצפירה, תר"ן (9.6.1890), גיליון 118.

לבקשתו של הרב סלנט נשא הרב מוהליבר דרשה בבית הכנסת הגדול 'בית יעקב' אשר בחצר חורבת רבי יהודה החסיד.

כשעה עוד לפני העת הקבועה נקבצו המון רב מקהילות האשכנזים לבית הכנסת הנזכר והבית נמלא עד אפס מקום לעמוד, ובשעה העשירית הופיעו לבית הכנסת הדרת כבוד הרבנים הגדולים מהרש"ס [מורנו הרב שמואל סלנט] ומהרש"ם [מורנו הרב שמואל מוהליבר] ולפניהם השמשים לפנות הדרך בין ההמון הרב. כבוד הרב שמואל מוהליבר עלה על המעלות שלפני 'ארון העדות' ומשם הטיף אמרותיו אמרות טהורות בשפה צחה ונעימה, ויעורר את השומעים כי תחדלנה הכתות לריב אשה את רעותה כי יתאחדו לקבל כל דבר טוב ומועיל, והטיף כטל דבריו על הפרץ הרחב בין עדות האשכנזים והספרדים אשר בשביל עסקי ממונות יתרחב הפרץ ותגדל השנאה בין עדה לעדה, על השלום כי נפקד מקומו בעיר הקודש, על אשר ירחיקו את אלה אשר לא יחשבו כמותם, ועוד דברי מוסר בהשכל ודעת אשר לקחו לב כל השומעים הרבים, כן הרבה לחדש חידושים באורייתא בהיגיון ושכל ישר המובן לכל. כשעה הטיף דבריו הנכבדים. גם בדבר יישוב ארץ ישראל דבר דברים נכבדים.⁴⁵

לנוכח הרושם שהותירה דרשת הרב מוהליבר "החליטו פרנסי ירושלים פה אחד בל להניח אותו לצאת את עיר הקודש עד כי ידרוש לפני העם עוד איזה פעמים, וליהנות לאור תורתו גם בשאר בתי כנסיות".⁴⁶ באסיפה של חברי המשלחת ומנהיגי 'הישוב הישן' נדונו הדרכים שיש לנקוט על מנת להנמיך את אש המחלוקת בין 'היישוב הישן' ובין 'היישוב החדש'. באסיפה הוחלט על פרסום כרוזים הדדיים של רבני 'היישוב הישן' והמשלחת. רבני ירושלים והרב סלנט פרסמו כרוז

45. המגיד, תר"ן (26.6.1890), גיליון 25.

46. חבצלת, תר"ן (6.6.1890), גיליון 32.

שכותרתו "זמרת הארץ" ובו הם מקדמים בכרכה את אנשי המשלחת ואת הרב מוהליבר, ומביעים את תמיכתם ברעיון של חידוש וחזקת היישוב היהודי בארץ ישראל.

מה נכבד היום בו עליתם לארצנו הקדושה, אלופים יקרים מאד ונכבדים! ורעיון מרום וקדוש עמכם רעיון ישוב ארץ הקדושה ע"י עבודת האדמה... ובכך, בכל לב נברך את עלייתכם הנכבדה, ונברך בואכם וצאתכם לשלום ויתן ה' ותחזקנה ידיכם לעשות חיל באפרתה בהר הקדש בדרך הקדש...

אנשי המשלחת פרסמו גם הם כרוז שכותרתו "שלום ירושלים", ובו חברי המשלחת והרב מוהליבר הביעו את התרשמותם החיובית ממוסדות התורה והחסד שבירושלים, שיבחו את רבני ירושלים כי "לכם ונפשם אל עניין היישוב על ידי עבודת אדמה בארצנו הקדושה", והביעו התנגדות והסתייגות מדברי הבלע שנכתבו כלפיהם בעיתוני התקופה.

הרב מוהליבר חתם את דברי הכרוז במילים הבאות:

הנני מאשר ומקיים את דברי בני לוויית הגבירים הנכבדים, האמורים באמת וצדק, ואקווה כי מעתה גם מכתבי העתים לא יקבלו עוד דברי בלע חלילה על יושבי אה"ק, כי עדי ראיה כמונו נאמנים יותר מעדי שמיעה...

זמרת הארץ

בענין ירושלים עתקתו יום י' לחדש סיון שנת ה'רנ"ג

ברוך מטוימן שלום אודם יקרם . חכמים ונבירים חובבי ציון ועיי הקדש. אשר כאו להשתחוות
בהר הקדש בירושלם. ובראשם הרב הנאון המפורסם לשם ולתהלה כשת מרה **שמואל**
מאהליבער נ"י אבד דרם דעית ביאליסטאק יע"א. ברומים הנכאים בשם ה'!

מה נכבד היום בו עליהם לארצנו הקדושה, אלופים יקרים ומאד נכבדים! ורעיון מרום קדוש עמכם, רעיון ישוב
ארץ הקדושה ע' עבודת האדמה. מה מאד עלין לבנו כובדנו כי אנשים כמובם המוכתרים בנימוסין, באהבת תורה, בצדק
ומשפט ומישרים, עומדים בראש הרעיון הנשגב הזה אשר אליו עינינו נשואות בהתנהגו כדרך שריא ישרה לאלקים ואדם
ואשר התקנה השעשע נפשנו. כי בעינים פקודות ובלב וך וטהור הפין ה' יצילה בידכם לבנות כמו רבים את ישוב ארצנו
על אדנו הצדק ומוסדות משפט ומישרים. וידעתם עם לבבכם, וראיתם וישש לבכם, כי מועים כל האומרים שבני אהיק מואסים
בלחם עבודה והם נרפים ועצלים, חיליה לבני ציון הקריום המלאים רגש הלאום ואהבת תורה ודרך ארץ לנאום היו בניע
שפים ומי רתן וזותן להם די עבודה כבית ובושה וככל חסם ועבודה.

ובכן, ככל לב נברך את עליהם הנכבדה, ונברך בואכם וצאתכם לשלום ויתן ה' ותחוקה יודים לעשות חיל באפרתה
בהר הקדש פדרך הקדש, ונדובי עמנו יתמנו בודים וכדי כל החברה הנכבדה חובבי ציון. אשר בהתחלמת מרובת דרך
הקדש נכמה כי תהי יום גם עם כל יושבי ארצנו הקדושה הזקנים והחכמים קצירו ומימיני אלמנות ויתומים, אלפי נפשות
קרות שאי אפשר להם לאחז באת ומחירשה ובכל כלי מעשה, גם ודועם תאמצם בכל אפשריותם כיד הצדק המובת עליהם.
ודי מעשה הצדק שלום. כעתירת וברכת הורשים שלומם ראשי ומנהלי המוללים אשכנזים פרושים ומסרים היו.

נאם אברהם יעקב שובאצק	נאם שמואל מוני זילבערמאן	נאם אלימלך פערימאן
נאם זיסקינד שחור	נאם שמעון אלעזר כהנא	נאם מיכאל ברוך רויזעם
נאם ארי לוב הכהן	נאם אליעזר היילפרין	נאם יוסף ריבלין (ספר ומיני)

(מקח בותעדיהבליל)

גם אנני דוריש ידיג עוז הרב הנאון מרה שמואל מאהליבער נ"י רב דביאליסטאק וכל העולים אתו לטובת ישוב אהיק
וככל לב אברכם כי הפין ה' ורעיון הישוב דאהיק יצילה בודים בדרך טובה וישרה. ובהחזקת ידי היושבים בקדש למען
יתקיים וישום ולמען וזוקן כותרת ה' כעתירת הדויש והותם כברכה

שמואל סלאנט
(מקום חותם)

הדפוס הרבי יואל מיטת סלאמאן נ"י בירושלים ת"י .

(194)

A22/38

יוסף בן אהרן
ד"ר האזנאוויטין

יוסף בן אהרן
ד"ר האזנאוויטין

שלום ירושלם

בה.

כבוד נשיא העדה אלופי קהלא קדושה בברושלם הנביח היה הרב ר' אברהם יעקב שובאצקי
הרר שמואל מוני זילבערטאן, הרר זסקינד שהיה, הרר שמעון אלעזר כהנא, הרר מיכאל ברוך ריוועס,
הרר אליעזר היילפערוין, הרר אליטשך פעריולפאן, הרר ליב הכהן מטינבסק, הרר יוסף ריבלין המוכיר, ובראשם
כבוד הרב הנאון המפורסם ומר מהרז שמואל קלאגס ני - .

ברוך ה' שהחיינו וקיימנו והניינו לזמן הזה, אשר בו עומדות רגליו בשעריך ירושלם, כי לך נכספה נפשנו מפארי מערב להשיא
שלום לך וליראות בשלום אהינו בני בריתנו אפוא הם רועים. והנה נתכבדנו מכם אלופים נכבדים, והומנתם אותנו לכבוד ועדכם ועד
כל המולדים, לשאת ולתת ברבין הענינים הנכבדים הנזענים לישב ארצנו הקדושה הנשמו הרתוהנו, ואשר ראה לנו אותה נגד
בוח עם הספר, כי זאת ירושלם עיר הצדק יאמר לה קרית נאמנה. השואות מלאה קל המון כקול שיר, קול המונה של תורה בבתי
ישיבות ומדרשה, ובבתי ספריה לתנוקות של בית רבן, ובבתי החסד שבה ראינו וספירנו ועצמו מספר מנינם ושבתם, כי רבו בה כמו
רבו בתי תורה, בתי חלום בתי מחסה, בתי סקלט לזקנים וליתומים, בתי תמחו בתי נשים, והברות מחברות שונות אשר מולן לתכלית אחת
מתבוננות להשפיל אל דל ולהביא ישוע אל עניים הנזונים, בסדרים נכונים הנזונים אשר לא פלגנו למצוא במהם בוח, ואף על עניני ההלוקה
שמנו עניני ראינו ונבחנו לדעת כי רבו המלשינים להרשיע בהביאם את דבתם רעה לפני קהל ועדה להשפיל כבוד הרבנים הממונים
שי ולתת דופי באמונת לבם, כי לפי מה שנתכבדנו להכיר את הגדולים והמוכרים שבהם המת אנשי צורה, אנשי כבוד, אנשי אמנה,
בעלי לב טוב, והמנינים היהודיים את נפש העניים ונזונים נפשים עליהם, והנהנתם בסדר ובמשפט ובחשבון.

כן ראינו ונבחנו בו אך בעליהם באו עליהם לאמר: שונאי השוב המה, כי לקחנו דברים עם רבים מהם ושמענו כי כמנו כמותם לבם
ונפשם אל ענין הישוב על ידי עבודת אדמה בארצנו הקדושה, ופמנו כמותם צד להם השועלים הקמנים היוצאים בקן קולסאם, ובקן
מגילתא לשפוך בוז על המושבות ויושבתיהן להבאיש ריחן בעיני בני חויל, אלא שאין ברם למחות.

אילו זאת עלינו להגיד ישים לפני קהל ועדה, ומחלים אנו את פני אחינו שמגילתא בכלל ואת עורכי מביע לבי בפרט לכל ימי אדן
למספרי הדר אשר כל מנתבם לרועו ורוע המחלוקת ולהלל כבוד שמים ירושלם, ויתנו לבם ביתר שאת להרוש בשבתה של עיר
קדשנו, ולהסב לב אחינו הנזונים בכל מקום שהם להעלות את אחיהם וישבי הקדש תמיד על לבבם להסבם ולמערם בכל דבר שבקדושה,
והיה שלום על ישראל - .

אלה דברי צעירי ישראל העולים להשתתות לה בתי הקדש ברושלם בורה סוף תרי"ג. פעהק ורושלם הנביח

יעקב ברודא מווריאט   שלמה יהודא וקש סווענאמאג   יחיאל מיכל הלוי מויראנסקי   מיקאשעוויטאבא
שרנא פייביש יאקובאוואן סאסאקאו   יוסף בן אהרן ד"ר האזנאוויטין סביאליסאקא   ארי ישבר האוורודאוואן מווריאט
בעלאל במו מאר קויליאנדסקי סווריאט   שלמה זלמן ביר ארי הכהן וסבאן   סאוספראת   אייוון בן סובים סביאליסאקא

הנני מאשר ומקיים את דברי בני לוחי הנכבדים, האמורים באמת וצדק, ואקוה כי שעתה גם סמכתי העתים לא יקבלו עוד דברי
בלע חלילה על יושבי ארץ, כי עדי ראי כמנו נאמנים הוה מעדי שמייעה. ולראי באעקוזת ווס א' יונ סוון התרין פה ירושלם ערוק

נאם שמואל בהרב מוהר"ו מאוהלווער
(חוביק סביאליסאקא)

L 87 : E 982
(6) 1914

כרוז חברי המשלחת והרב מוהליבר

לאחר השהות בירושלים המשיכה המשלחת במסע שארך כחודש ימים לכרוך את מצב המושבות החדשות. נוסף על הביקור במקווה ישראל, בפתח תקוה וביהוד, שהיה לפני עלותם לירושלים, ביקרה המשלחת גם בגדרה,⁴⁷ במזכרת בתיה,⁴⁸ בנחלת ראובן (לימים נס ציונה), בראשון לציון⁴⁹ ובזכרון יעקב.⁵⁰ כמו כן פקדו את מוסדות הקהילה היהודית ביפו. במהלך ביקורו רכש הרב מוהליבר, בהיותו חבר באגודת "מנוחה ונחלה", שטח של מאה ועשרים דונם באדמת דוראן שבה החלה להיבנות באותם ימים המושבה רחובות.

47. בעקבות הביקור בגדרה שינה הרב מוהליבר את עמדתו הראשונית כלפי מייסדיה ולפיה הם מזלזלים בקיום מצוות (ראו בסעיף "פולמוס בני גדרה", לעיל עמ' 40), וקבע חד משמעית: "כי כל מה שדברו עליהם בפריצות מעשיהם הוא דבת שוא ושקר" (להלן עמ' 282; מצוטט גם בפסקה הבאה עמ' 60), ועודד את התמיכה הכלכלית של חిבת ציון בבני המושבה.

48. הביקור במזכרת בתיה, בת טיפוּחיו של הרב מוהליבר, היה מלווה בהתרגשות רבה. במיוחד בלטה הארת פניו של הרב למתיישבים, זאת על אף העובדה שבשנת השמיטה שקדמה לביקור הם לא קיבלו את פסיקתו בענין היתר המכירה ונהגו כפסק רבני ירושלים – דבר שהביא למשבר במערכת היחסים בין הרב מוהליבר והברון רוטשילד (ראו בסעיף "פולמוס השמיטה", לעיל עמ' 42).

49. המשלחת הגיעה לראשון לציון בעת בניית בית הכנסת כפי שמתאר אהרון אייזנברג שהצטרף למסע המשלחת בביקוריה במושבות: "יושבים הסתתים ועובדים, עובדים ושרים. הולמים הפטישים והולמים הלבבות. על גל אבנים ליד המסתתים ישב לו הרב שמואל מוהליבר שביקר אז בארץ, ומתייעץ איתם. מדבר ובוכה, בוכה ומברך 'שהחיינו' על שזכה לראות את בני משה נעשים סתתים והחולין נעשה קודש" (אייזנברג, קורותי, עמ' 14).

50. בספר המבקרים של זכרון יעקב כתב הרב מוהליבר: "כאשר זיכני ה' לעלות לאה"ק ובקרתי את הקאלאניע המהודרה זכרון יעקב וכאשר שבעתי רב עונג ונחת מבנינו וכרמיה גינותיה ושרותיה, אשר הנדיב הגדול ברוב פורונו הוציא את הכל מאש קדושתו לא", השי"ת יגן בעדו ויאריך ימיו וימי רעייתו הגבירה ימי בניו היקרים שיחיו, ויצליח ככל אשר יפנה... עוד מצאתי לשמחת לבבי כי הקאלאניסטים שיחיו דאגו בעד אורחים עניים העוברים דרך זכרון יעקב ועשו חברת הכנסת אורחים בסדר ישר ונכון. יואל ה' לשלוח את ברכתו עליהם שיוכלו להחזיק האורחים וליתן להם צידה לדרכם וגם אנכי נדבתי חמשה פראנק ולראיה ואות אמת באתי על החותמת, אור ליום א' מוש"ק ז"ך סיון התר"ן פה בזכרון יעקב נאום שמואל בהרב מוהרי"ל מאהליווער החובק"ק ביאליסטאק ברוסיא" (סמסונוב, זכרון יעקב, עמ' 202).

מסע המושבות הראשון

בהיותו באנייה בדרכו חזרה לביאליסטוק, כתב הרב מוהליבר את מאמרו "מטרת נסיעתי לארצנו הקדושה"⁵¹. בפתח המאמר הרב מוהליבר גילה את התרגשותו מהמסע בארץ. לאחר מכן ניתח את

51. להלן סימן יב, עמ' 279-302.

מעלת הישיבה בארץ ישראל על פי דברי חז"ל. בתוך כך לימד סנגוריה על מייסדי המושבות הראשונות אשר על כמה מהם יצא לעז שהם פורקים עול תורה ומצוות והדגיש את מעלת הישיבה בארץ אף אם מתיישבים בה מי שאינם מתוקנים בשמירת המצוות:

הנה כבר כתבנו שהקב"ה רוצה יותר שישבו בניו בארצו אף על פי שלא ישמרו את התורה כראוי ממה שישבו בחוץ לארץ וישמרוה כראוי. ובפרט כי אפילו השונא היותר גדול להישוב לא יאמר חלילה שבארץ הקודש נעשו גרועים ממה שהיו בחוץ לארץ, ואדרבא כולי עלמא יודו, שאף היותר גרועים שבאו לשם שבו מדרכם והטיבו מעשיהם מבתחלה, ואם כן אפילו אם היה אמת כדברי מוציאיי הַקְּבָה שהם עדיין חוטאים ולא עזבו דרכם הרעה לגמרי, על כל פנים הלא הטיבו את אשר עשו בתרתי: (א) שהמצוה הגדולה ישיבת ארץ ישראל בידם, ו-(ב) שגם בשמירת התורה והמצות הוטבו הרבה.

אמנם אחרי זכני ה' והייתי בארץ הקודש בעצמי ובקרתי בעצמי את רוב הקולוניות, רובם ככולם כמעט, הנני אומר בפה מלא, כי כל מה שדברו עליהם בפריצות מעשיהם הוא דַּבַּת שוֹא וּשְׂקָה, יש מהם הרבה אשר הם צדיקים באמת, כי זכו לישב בארץ הקודש ולשמור המצות התלויות בארץ וליהנות מיגיע כפיהם ממש, בלי אונאה ותרמית, וגם לעסוק בתורה ומצות בדחילו ורחימו, וליתן צדקה כפי כחם; ויש מהם בינונים בקיום התורה והמצות כמו אצלנו הבינונים, אבל על כל פנים יש להם שלש מעלות אלה: הישיבה בארץ הקודש, העסק בישוב הארץ, ושמירת המצות התלויות בארץ; ואם אולי נמצאים בהם גם גרועים, הוא רק כדרך כל עיר ועיר, אשר הטבע מחייב להיות בהם גם גרועים, אבל אצלם הם מיעוטא דמיעוטא, ולא יזדמן אצלם כמו אצלנו שיחלל שבת או יעשה עבירה אחרת בפרהסיא.⁵²

52. להלן סימן יב סעיף ג, עמ' 281-282.

בחלקו השני של המאמר הציג הרב מוהליבר בפירוט את עשר מטרות הביקור, וניתח את המצב בארץ ישראל בדרך מעמיקה כמדינאי רחב אופקים הרואה את הנולד. הוא עומד על הצורך הרחוף ברכישת קרקעות בכל חבלי ארץ ישראל, ומפרט את הצרכים הנדרשים לכל משפחה כדי שתוכל להתפרנס בכבוד. כמו כן הוא מנתח את מצבם הרוחני והחומרי של תושבי ירושלים ומציין כי "מצבה ברוחניות טוב מאד", אך הוא מצר מאוד על כך שאין הם לומדים שפות זרות:

אמנם חסרון גדול יש בירושלים והיא האמונה כי אסור גמור הוא ללמד שפת ערבית וצרפתית לנערי ישראל, אשר באמת הוא הכרח גדול בזמננו לדעת לשון המדינה, ובפרט בארץ ישראל אשר שם אין מבינים כלל לשון המדינה, ורובם ככלם הם כאלם לא יפתח פיו, וזאת היא סבה גדולה לביטול המסחר וההכרח לצפות ללחם הקלוקל לחם החלוקה.⁵³

הוא חתם את מאמרו במילים:

עיקר הדבר וחתימת מאמרי היא, שכל אחד האוהב שערי ציון וירושלים באמת לא יסתפק במחשבה בלבד אבל יעשה ויפעול בגופו ובממונו, אז יצליח ה' לנו בכל מפעלינו, והארץ החרבה והשוממה תהפך לגן ה' והעיר הבזויה והשפלה תהיה לכבוד ותפארת אמן.⁵⁴

למסע המושבות היו תוצאות חיוביות במספר מישורים. ראשית, בעקבות המפגש הישיר עם מייסדי המושבות ובפרט אלה שיצא עליהם לעז כי אינם מקפידים בקיום מצוות, שינה הרב מוהליבר את עמדתו

53. להלן סימן יב סעיף י, עמ' 300-301.

54. שם, עמ' 302.

והפך להיות סנגורם כפי שהביע זאת באופן חד־משמעי: "כי כל מה שדברו עליהם בפריצות מעשיהם הוא דבת שוא ושקר".
ברוח דומה, כתב הרב מוהליבר לנצי"ב שבעת 'פולמוס בני גדרה' היה בדעה שעדיף שבני גדרה ישוּבו לחוץ לארץ ולהשיב במקומם אנשים כשרים מאנשי ירושלים:

גם גדרה הגם כי איננה שוה לפתח תקוה במצבה המוסרי, אבל עם כל זה לא נשמע חלילה שמץ רע עליהם, והם בחזקת כשרים ושומרי מצוה... וידע הדרת גאונו כי כל הדברי בלע שמוציאים על הקאלאניות הוא שקר וכזב.⁵⁵

יתרה מכך, הרב מוהליבר מדגיש כי אווירה של ארץ ישראל מטיב את דרך ההתנהגות של האנשים העולים ומתיישבים בה, וכפי שעולה מדיווחו לחברי 'מנוחה ונחלה' משובו מהביקור בארץ:

הנני מעיד בכל הקדוש לנו, כי כל בני המושבות כלם אהובים כלם ברורים וכלם עושים באהבה רצון קונם והולכים בדרך הטוב והישר בעיני אלוקים ואדם, וגם אלה אשר אולי בהיותם בארץ מולדתם עוו הישרה שבו אל ה' בכל לבם בשבתם על ארץ הקדושה.⁵⁶

עמדתו זו של הרב מוהליבר זכתה להד ציבורי בקרב יהודי אירופה וכפועל יוצא מכך היה גידול ניכר בגובה התרומות לחיזוק היישוב היהודי בארץ לישראל.
לא רק זאת, השמועות על אודות המסע הובילו לגידול ניכר

55. להלן סימן י סעיף יב, עמ' 262. המכתב הוא מכ"ה בתמוז תר"ן, תשעה ימים אחרי שובו של הרב מוהליבר מן המסע.

56. להלן סימן יג, עמ' 305. לעניין זה ראו גם להלן סימן יד סעיף ג, עמ' 316.

במספר העולים לארץ, ביניהם גם חלק מחברי המשלחת, ובשנתיים שלאחר המסע הוקמו בארץ שבע מושבות נוספות. המסע תרם לא מעט ליישור ההדורים בין אנשי 'היישוב הישן' ובין אנשי 'היישוב החדש', לשיקום מערכות היחסים עם פקידי הברון ולתוצאות ברוכות נוספות כדוגמת הטמנת הזרע הראשון להקמת 'בית הספרים הלאומי' (לימים הספרייה הלאומית) בירושלים, על ידי ד"ר יוסף חזנוביץ שנמנה על משתתפי המסע.⁵⁷

ועידת פריז

בעקבות גל עלייה גדול במיוחד שהגיע לארץ בשנת תר"ן (1890), חזרו הטורקים וחידשו את המגבלות על הגירת יהודים לארץ ישראל.⁵⁸ לנוכח המצב החדש יצא הרב מוהליבר בשנת תרנ"א (1891) בראש משלחת לארצות מערב אירופה – גרמניה, צרפת ובריטניה – כדי לסלול נתיבות ללבו של הממשל הטורקי שיסיר את המגבלות המחודשות. בח' באלול תרנ"א התכנסה בפריז ועידה בהשתתפות נציגי חברת כ"ח וראשי חובבי ציון מרוסיה, מגרמניה, מצרפת, מבריטניה ומארצות הברית, כדי לדון במצב החדש. ב'ועידת פריז' הוחלט על הקמת מרכז עולמי לתנועת חיבת ציון שבו יהיו שותפים נציגי אגודות חובבי ציון מארצות שונות יחד עם נציגות של הברון הירש וחברת 'כל ישראל חברים' (כ"ח). אחת ממטרותיו הראשונות של המרכז הייתה לפעול לשינוי המדיניות העוינת של השלטון העות'מאני כלפי היהודים. על חשיבות הקמת מרכז זה כתב הרב מוהליבר לידידיו בכיאליסטוק: "אין לך דבר היותר גדול מקבוץ זה, אשר ממקום ומרכז אחד יצאו כל הדברים לטובת היישוב וטובת אחינו האומללים".⁵⁹

57. ראו בר רב האי, "ד"ר יוסף חזנוביץ למלאת שבע שנים לפטירתו", דאר היום, תרפ"ח (4.3.1928), גיליון ק"ל, עמ' 3.
58. קלויזנר, מאטוביץ עד באזל, ג, עמ' 108-147.
59. שם, עמ' 135.

בוועידת פריז עלה מחדש נושא ייסודו של בנק חקלאי (אגררי), המבוסס על מניות, שיאפשר למתיישבים בארץ לקבל הלוואות לביסוס והרחבת משקיהם.⁶⁰ החלטתה הראשונה של הוועידה הייתה "לשלוח לקושטא איש אחד או שניים שישתדלו להשיג מממשלת תורכיה רשיון להתיישב ולקנות קרקעות, ולקבל קרקעות חינם בסוריה, עבר הירדן וכו'".⁶¹

חברי המשלחת בראשות הרב מוהליבר הגיעו לידי הסכמה עם הברון הירש ועם חברת כי"ח לפעול בצוותא לביטול הגזירות שהטיל הממשל הטורקי. הם החליטו לגייס חצי מיליון פרנק כדי לשלם לקיסרות העות'מאנית עבור מתן זיכיון להתיישבות חופשית של יהודים בארץ ישראל. על פי ההסכם שנערך בין הצדדים, מחצית מסכום זה יגויס על ידי חברים באגודת חובבי ציון ברוסיה, בגרמניה, בצרפת, בבריטניה ובארצות הברית, והמחצית השנייה תמומן על ידי הברון הירש וחברת כי"ח.

הרב מוהליבר יצא לדרכו כדי לגייס את הסכום האמור. תחילה נסע עם המשלחת ללונדון, שם זכה לקבלת פנים חמה ולהצלחה רבה בגיוס התרומות.⁶²

אך הפתיחה המוצלחת לא העידה על ההמשך. הוא נדר בארצות מערב אירופה כשלושה חודשים ללא תוצאות. הסכום שעליו הוסכם (250,000 פרנק) לא גויס, ובעקבות זאת נדחה הרעיון לשגר משלחת לקושטא.

כד בכד הטיל הברון רוטשילד את מלוא כובד משקלו בפעילות דיפלומטית בקרב ראשי השלטון בטורקיה, תוך מתן ערכון מלא לרב מוהליבר באמצעות הרב צדוק פֶּהן.⁶³ פעילותו הדיפלומטית של הברון רוטשילד נמשכה תקופה

60. שם, עמ' 126-128; 260-264.

61. קלויזנר, בדרכי ציון, עמ' 225.

62. ראו המגיד, תרנ"א (1.10.1891), גיליון 39, עמ' 312.

63. ארכיון ציוני מרכזי, תיק A9/63-13.

ארוכה וכמעט הביאה לביטול האיסור שהטיל השלטון הטורקי על הגירת יהודים לארץ ישראל.⁶⁴

אך התקווה נכזבה והפעילות הדיפלומטית לא נשאה פרי כמצופה. משהוחמרו ההגבלות על הגירת יהודים לארץ ישראל בשנת תרנ"ד (1894), עלה שוב הרעיון לשגר משלחת לקושטא כדי להטות את לב הסולטן ושריו לאפשר התיישבות יהודים בארץ ישראל. ב'קול קורא' שפרסמו חובבי ציון בוויטבסק בכ"ו בסיוון תרנ"ד, הם עמדו על חשיבות הנסיעה לקושטא:

נחוץ מאוד שהגרש"מ [הגאון רבי שמואל מוהליבר] שליט"א ואיש אחד מחובבנו הנאורים ייסעו לקושטא להתחקות על איסור הכניסה, לדעת במה ואיך אפשר לתקן הדבר להקדים תרופה למכה בעוד זמן.⁶⁵

מאסופת מכתבים מתקופה זו עולה כי הרב מוהליבר הביע את הסכמתו לצאת לקושטא על אף גילו המתקדם ומצב בריאותו הרופף, אך התנה זאת בהצטרפות הרב צדוק פֶּהן מצרפת או הרב אדלר מלונדון.⁶⁶ באותה העת בדק הרב מוהליבר אפשרות לעלות ולהשתקע בארץ בעצמו. תכניתו הייתה שבמהלך הפלגתו לארץ יחנה בקושטא, ייפגש עם אנשי השלטון הטורקי במטרה להפעיל את השפעתו עליהם להסיר את המגבלות על התיישבות יהודים בארץ ישראל, וימשיך לארץ.⁶⁷

64. ארכיון ציוני מרכזי, תיק A24/612. מכתבו של הרב מוהליבר לאוסישקין מר"ח אייר תרנ"ג: "מפאריס קיבלתי מכתב מערב פסח המבשר אותי כי תיקוותנו קרובה לבוא ואם נתמהמה עוד איזה שבועות בטח יתבטל האיסור. וכי לא ינזם ולא ישן שליח שומר ישראל (לא אדע אם כוונתו על שייך או על הנדיב בעצמו. איך שהוא אין לנו מה לעשות בעניין גדול כזה, אשר הנדיב בעצמו שקוע בו ראשו ורובו כפי הנשמע...)".

65. תיק עמנואל סאלאוויי, ארכיון ציוני מרכזי, תיק A24/616-79.

66. מתוך מכתב לאוסישקין, ט"ז בתמוז תרנ"ד. ארכיון ציוני מרכזי, תיק A24/616.

67. מתוך מכתבים לאוסישקין ארכיון ציוני מרכזי, תיק A24/617-70, ו-A24/616.

104. כידוע תוכנית זו לא יצאה אל הפועל והרב מוהליבר לא העתיק את מקום

הקמת המזרח"י

בשל המגבלות החוקיות על הוועד באודסה, שהחלישו את הפעילות של חובבי ציון, התקיימה בחודש אלול תרנ"ג (1893) אסיפה של חובבי ציון בעיר דרוזגניק. במהלך האסיפה הוחלט בין השאר להקים מרכז רוחני שיהיה מוקד להפצת הרעיונות של תנועת חיבת ציון בקרב המוני בית ישראל, ובהם החוגים החרדיים, ויפעל להידוק הקשרים בין אגודות חובבי ציון. לראש 'המרכז הרוחני', שנקרא בקיצור המזרח"י, נבחר הרב שמואל מוהליבר. מקום מושבו של המרכז הרוחני נקבע בביאליסטוק.⁶⁸

הרב מוהליבר הקדיש את מיטב זמנו לפעילות המרכז, ומדי שבוע בשבוע שיגר מאות מכתבים לקהילות יהודיות בארצות שונות לעידוד הפעילות הציונית ולרתימת עוד ועוד תומכים להצטרף ולתרום למען ארץ ישראל. סייעו לו בפעילות זו מזכירי המזרח"י השונים, יהודה לייב אפל, דוד סוכולובסקי ובפרט הרב יצחק ניסנבוים. המזרח"י הפך למסגרת שמיסדה את הפעילות ההסברתית שהרב מוהליבר עסק בה שנים רבות.

מרבית פעילות זו הופנתה כלפי הרבנים והיהדות החרדית. כבר בתשובה שנכתבה בשנת תרמ"ו מתח הרב מוהליבר ביקורת על כך שבנושא יישוב ארץ ישראל גדולי התורה עומדים מרחוק וזאת על אף "שתמיכת הקאליניסטין הוא פיקוח נפש ממש". לדבריו, ככל שגדולי

מגוריו לארץ. ניתן להציע כמה סיבות לעניין וביניהן מצב בריאותו של הרב מוהליבר וקשיי התארגנות ומימון, אך נדמה שמלבד אלו סיבה נוספת היא שבסמוך לאותה עת החל להירקם הקשר עם הרצל, והרב מוהליבר ראה חשיבות להצמיח ולחזק את התנועה הציונית ברוסיה.

68. בשנת תרנ"ז (1897), לאחר כינוס הקונגרס הציוני בבל, ובחירתו של הרב מוהליבר לאחד מארבעת חברי הוועד הפועל הציוני ברוסיה, היה המזרח"י של חובבי ציון למרכז הסברה של התנועה הציונית. מפלגת המזרח"י שייסד הרב ריינס בשנת 1902 לקחה את שמה משמו של המרכז שבראשו עמד הרב מוהליבר. ראו שויביץ', המזרח"י, עמ' 155-168.

התורה יהיו מעורבים יותר בנושא יישוב ארץ ישראל אזי תהיה להם השפעה על אורח החיים המתהווה בארץ:

ממילא כאשר יתחילו הרבה מגדולי הדור להכניס עצמם בענין הנשגב הזה אזי יהי' ביכולתם לחזק שם גם עמודי התורה והיראה, אם אולי יש איזה מקום הצריך חיזוק, משא"כ כעת שרוב גדולי התורה עומדים מרחוק, וכל הענין נמסר בידי סוחרים או גם בידי המשכילים מדור החדש...⁶⁹

גם בשנים שלאחר מכן המשיך הרב מוהליבר לנסות למצוא מסילות אל לב הרבנים שעמדו מנגד. בקול קורא משנת תרנ"ו, שעליו הוא חתם כראש המזרחי, הוא פנה אל "נוצרי תורה שומרי מצוותיה... ובראשם עמודי התורה הרבנים הגאונים רועי ישראל", ושם הוא הביע את מחאתו ש"הרבה מהיראים והחרדים עומדים מרחוק".⁷⁰

בקול הקורא העלה הרב מוהליבר טיעונים שונים כדי לשכנע את הרבנים לפעול למען חיזוק ההתיישבות בארץ. הוא הדגיש את גודל חשיבותה של מצוות יישוב ארץ ישראל שעליה אמרו חז"ל כי היא שקולה כנגד כל המצוות, וטען כי "יישוב ארץ ישראל בפני עצמו צריך להיות שמחת כל לב יהודי". הוא העלה על נס את הקמתן של יותר מעשרים מושבות חדשות (שברובן ככולן יש בתי כנסת ותלמודי תורה) אשר הולכות ומתבססות. לדבריו, בשל העובדה שהיקף כזה של התיישבות יהודית בארץ ישראל לא היה שנים רבות:

עלינו להראות מצדנו, כי אין אנחנו כפויי טובה לו יתברך וכל אחד מאתנו יראה בפועל את חפץ לבבו לשכלל את אדמת אבותינו ולקחת חלק בבנינה לפי ערכו ויכלתו בגופו בנפשו ובמאורו.

69. להלן סימן יד סעיף ד, עמ' 323.

70. להלן סימן יד סעיף ג, עמ' 316.

בהמשך דבריו הרב מוהליבר דחה את הטענה כי מייסדי המושבות נטשו את דרך התורה:

זה שקר גמור ולשון הרע מגונה, אשר אין כמהו, כי באשר ידעתי ברור רובא דרובא מהם הם שומרי מצוה ונוצרי תורה בכל יכלתם והם צדיקים גמורים, כי רובם מצבם אינו בטוב ומקיימים את התורה מעוני, ונהנים מיגיע כפם ובזעת אפיהם יאכלו לחם ומקיימים מצוות עשה של ישוב הארץ מבקר עד ערב. ואם אולי יש מעוטא דמעוטא אשר אינם מדקדקים במצות, עם כל זה אוכל להבטיח אתכם, כי אם נמצאו איזה אנשים כאלה לא אוריה דארץ ישראל גרם להם להיות כן. ובכל אופן ישיבתם בארץ הקודש גרמה להם להיטיב דרכם.

מלבד פעילות ההסברה כלפי החרדים, הרב מוהליבר ניסה להגיע לכל פינות העם היהודי ולרתום אותם למען יישוב הארץ. כך למשל כתב ליהודי לונדון, "כי ירימו סך ידוע לטובת יישוב ארץ קדושה"⁷¹ בדומה לכך כתב גם לחובבי ציון בוויילנה⁷² ועוד. בקול קורא שפרסם הרב מוהליבר פנה אל ראשי עדת ישראל באמריקה ובו הוא מגולל את העשייה הברוכה שחוללה תנועת חיבת ציון בחידוש היישוב היהודי בארץ ישראל:

זה כחמש עשרה שנה התחוללה תנועה גדולה במחנה ישראל, תנועה שלא היתה בעולמנו מעת הלכנו שבי לפני צר ויד רומי עלינו התגברה, התנועה הזאת תסמן בדברי ימינו וממנה תחל תקופה חדשה להמנות, תקופת "תחיית עם ישראל בארץ אבותיו"... עשרים קולוניות נבנו בארצנו הקדושה ואחינו בצרפת,

71. ארכיון ציוני מרכזי, תיק A/2/110 מכתבו להר"ר א. די אביגדור. ראו גם מכתב נוסף ליהודי לונדון להלן סימן יד סעיף ב, עמ' 310-313.

72. להלן סימן יד סעיף ו, עמ' עמ' 326-328.

רוסיא, אנגליא ואשכנז ועוד, תומכים בידי האכרים העובדים על הרי יהודה. בין התומכים האלה נמצא מכל המפלגות ומכל הכתות והרעיון הנשגב הזה עומד למעלה מהן ומושך אחריו לבות כולם, ובאמת כל איש ישראל המתבונן בו בשים לב מכל צדדיו וצדי צדדיו ימצא בו מה שתבקש נפשו והוא כמון הזה שכל אחד טועם בו טעמו האהוב לו...

בהמשך, הרב מוהליבר, הוכיח את יהודי אמריקה על שאננותם והתבדלותם מרעיון יישוב ארץ ישראל וקרא להם במקום זאת לתרום ולתמוך ביישוב הארץ:

רק שמה בארץ החדשה, באמעריקא קול ציון נחבא, ומקול ההמולה של הדולרים והסענטים לא נשמע קול אמנו הזקנה הקוראה לבניה. ובשם הרעיון הקדוש ישוב ארץ ישראל הנני פונה אל כבודם בבקשתי לשום לבם אל מעשי חובבי ציון בכל אתר ואתר להעיר את לב בני עדתם לקחת חלק בדבר הגדול הזה, אשר כבוד ישראל תלוי בו.⁷³

לקראת סוף דבריו הביע הרב מוהליבר את תקוותו כי "בני ציון הנדחים בארץ החדשה יזכרו את אמם מרחוק ונפשם ולבם נתונים יהיו לעמם ולארצם".⁷⁴

הפצת קולות קוראים לחיזוק ההתיישבות ולעלייה לארץ בקרב כל קהילות העם היהודי ברחבי העולם, הניבה פירות ברוכים לאורך השנים.

73. להלן סימן יד סעיף ה, עמ' 325.

74. שם. להרחבה בנושא זה ראו: מלאכי, ר' שמואל וציוני אמריקה; מלאכי, תולדות. המאמר עוסק בפנייתו לראשי כי"ח שיטו את משאביהם ליישוב ארץ ישראל חלף מאמצייהם "לטעת את ישראל על אדמת אמריקה".

יובל השבעים

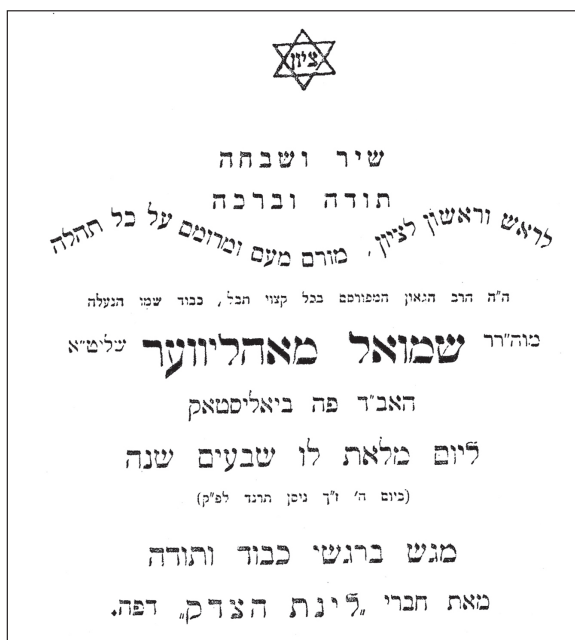
באספת חובבי ציון שהתקיימה בדרוזגניק באלול תרנ"ג (שבה הוחלט כאמור על הקמת המזרח"י) התקבלה בין השאר ההחלטה לנטוע גן אתרוגים בסמוך למושבה חדרה. התכנית של גן האתרוגים נועדה לספק ליהודי הגולה אתרוגים מארץ ישראל לחג הסוכות, לספק עבודה לפועלים שכירים בארץ, וכן ליצור מפעל משותף לכל שדרות העם. ובכך לחזק את האחדות בעם.

שער הכניסה ליגן שמואל

על פי התכנית, כל יהודי שיחפוץ בכך יוכל לקנות חלקת אדמה ובה עץ אתרוגים, ולכשיניב העץ פרי יזכה התורם באתרוג מהודר מאותו העץ. שאר האתרוגים שיגדלו על העץ יימכרו, וההכנסה תסייע להרחיב את היישוב היהודי בארץ ישראל. הרב מוהליבר וראשי חובבי ציון האמינו שתכנית זו תהדק את הקשר האישי והנפשי של הרוכשים עם ארץ ישראל, שכן כל אחד מהרוכשים יזכה לקיים את המצווה

"ולקחתם לכם... פרי עץ הדר" (ויקרא כג, מ) מפרי גנו שלו, ויברך על אתרוג מהודר שגדל בארץ ישראל.⁷⁵
כחצי שנה לאחר מכן, לקראת יום הולדתו השבעים של הרב מוהליבר שחל בכ"ז בניסן תרנ"ד (1894), החליטה תנועת חובבי ציון לציין את יובל השבעים של הרב מוהליבר בכל קהילות ישראל כאירוע חגיגי, על מנת שישמש מנוף לגיוס תרומות לחיזוק היישוב היהודי בארץ ישראל. כחלק מהחלטה זו, החליטו חובבי ציון לקרוא לגן האתרוגים שעליו הוחלט בוועידת דרוזניק 'גן שמואל', לכבודו של הרב מוהליבר.⁷⁶

הפתיח לשיר שחובר על ידי חברת לינת צדק

75. על תכנית גן האתרוגים, על מטרת החברה ועל תנאי החברה ראו ספר שמואל עמ' נ; אהרנסון, מה שקדם.
76. לימים נוסד במקום קיבוץ 'גן שמואל' של תנועת השומר הצעיר על שם הרב מוהליבר.

על אף הסתייגויותיו הראשונות הסכים הרב מוהליבר בסופו של דבר לרעיון זה, כפי שעולה ממכתבו שפורסם בעיתון 'המליץ':

אחים יקרים ונכבדים! למרות חפצי ורצוני לבלי חוג את חג יובלי נאלצתי למלות בקשת מיוחדת, אשר ידעו כי ביום כ"ז ניסן ימלאו לי בחסד ד' שבועים שנה, שבקשוני להרשות להם לפרסם הדבר הזה במכ"ע, כי חזקו עלי דבריהם אשר הדבר הזה יביא תועלת רבה להרעיון הקדוש ישוב ארצנו הקדושה משאת נפשנו. נתתי להם הרשות אך בתנאי כפול כי יפרסמו במכ"ע חפצי כי לא ירבו בהוצאות חנם על תלגרמות וכדומה רק ירימו נדבותיהם לטובת הישוב...⁷⁷

ההחלטה של חובבי ציון לקרוא לגן האתרוגים בשם 'גן שמואל' הוכיחה את עצמה כהחלטה נכונה שכן מכל רחבי אירופה הורמו תרומות נכבדות לנטיעת גן האתרוגים.⁷⁸

הרב מוהליבר קיבל מכתבי ברכה רבים מכל קצווי תבל לרגל יום הולדתו. בכל המכתבים באה לידי ביטוי ההוקרה הרבה למסירותו הבלתי נלאית ליישוב ארץ ישראל.⁷⁹ גם ממזכרת בתיה נשלח מכתב ברכה לרב מוהליבר,⁸⁰ וחברת 'לינת צדק' שבכיאליסטוק אף חיברה לכבוד האירוע שיר מיוחד המבטא את פועלו למען ארץ ישראל. השיר פורסם בעיתונים רבים.⁸¹

77. המליץ, תרנ"ד (8.6.1894), גיליון 121.

78. פירוט חלק מהתרומות ראו המליץ, תרנ"ד (3.5.1894), גיליון 90.

79. לפירוט חלק מהמכתבים הללו ראו ספר שמואל, עמ' נא-סא. בין היתר מופיעה שם ברכתה של המושבה רחובות שכללה הזמנה לרב מוהליבר לבוא ולהתגורר ברחובות (לברכה נוספת מקהילת סובאלק שבה שימש הרב מוהליבר כרב העיירה בעבר, ראו המליץ, תרנ"ד [7.5.1894], גיליון 93).

80. המליץ, תרנ"ד (19.6.1894), גיליון 126.

81. ראו למשל הצפירה, תרנ"ד (14.5.1894) גיליון 97; ספר שמואל עמ' נב-נג.

משך שנים גן האתרוגים על שם הרב מוהליבר הניב אתרוגים ששווקו גם לאירופה חלף אתרוגי קורפו. דא עקא בחלוף הזמן הסתבר שהקרקע לא התאימה לגידול אתרוגים וצצו ועלו כשלים וקשיים בעיבוד המטע והציפיות של הוגיו לא התממשו במלואן.⁸²

תעודת כשרות של אתרוגי גן שמואל

82. על גן שמואל ראו אשל, גן שמואל, עמ' 10.

העומד על משמרת הקודש

בעקבות הקמת המושבות ועליית יהודים רבים הפכה יפו להיות מרכז כלכלי וחברתי לכלל היישוב היהודי בארץ. בד בבד החלו לנשב ביפו רוחות חדשות בהשפעה אירופאית, ותופעות החילון החלו להתגלות ולהתפשט בעיר.⁸³ השמועות על הנעשה ביפו הגיעו אל מרכזי היהדות באירופה וגרמו להוצאת לעז על יושבי הארץ ולהסתייגות מהרעיון של חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל.

הרב מוהליבר לא שקט למשמע שמועות אלה והתייצב במלוא כוחו בניסיון לעמוד על משמרת הקודש. מחד גיסא שימש הרב מוהליבר כסנגורם של בני המושבות בקרב קהילות ישראל שבגולה; ומאידך גיסא כשמצא לנכון לא חסך שבט ביקורתו על יושבי הארץ על מנת שיטיבו דרכם ולא ייתנו פתחון פה למקטרגים על מפעל ההתיישבות. להמחשת הדברים ניתן להביא מכתב שכתב בעקבות העלאת הצגה מוזיקלית בחול המועד פסח תרנ"ד ביפו:

קראתי באחד מגיליוני הצפירה אודות התיאטר אשר נעשה בעיר יפו בחול המועד פסח וירגו לבי בקרבי. עת צרה היא ליעקב בכל מקומות מושבותיו, ברומניא ובמאראקא וברוב ארצות אירופה אחינו נאנחים ונאנקים, ובארץ ישראל בעיר יפו הזקוקה לתמיכת אחינו שבגולה שמחים על מחזות שוא ומדוחים ובריקוד מרקדים. בארץ ישראל שנאה מתלקחת בין אחים בני אב אחד ועל כל שעל וצעד אלפי עינים רעות מביטים לחרחר ריב ולבטל הישוב והנה ששון ושמחה, תוף וחליל ובמת ישחק. הטוב הדבר הזה? האם נוכל לתאר את הרעות הכרוכות בדבר הזה?⁸⁴

גם בנושא החינוך לא משך הרב מוהליבר ידו. הוא לא שקט

83. ראו קרק, עלייתה של יפו, עמ' 297-318; בן-יהודה, היישוב העברי, עמ' 149.

84. המכתב במלואו מופיע להלן סימן ו סעיף א, עמ' 197-199.

ולא נח על מנת להעמיד את מערכת החינוך ביפו על אדני התורה והמסורה. חברת כ"ח ואגודת 'בני משה' אשר ניהלו את בית הספר ביפו הכניסו שינויים בתוכנית הלימודים שבאו לידי ביטוי בהפחתתן של שעות לימודי הקודש, עובדה אשר גרמה להפצת שמועות בחוץ לארץ כי בית הספר מחנך לאפיקורסות. הרב מוהליבר לא מצא מנוח למשמע שמועות אלה כעולה ממכתבו לד"ר מנחם שטיין ראש אגודת 'בני משה':

זה ימים רבים אשר אמרתי לכתוב לכבודו הרם בדבר בית הספר ביפו עיר הקודש, אשר לא טובה השמועה שעם ה' מעבירים עליו. עוד בראשית החורף הבטיחני מר אייזנשטיין, כי יקחו רב חרד למורה דת ולמשגיח על כל הלימודים הקדושים כי יהיה הבית הזה עברי במלוא מובן המילה, והנה ימים רבים כבר עברו, אין רב חרד ואין תלמוד בבית הספר, והדיבות הרעות עליו הולכות ורבות. נפשי היתה מרה עלי על הדבר הזה. "מה זאת?" אנשים עברים מייסדים בארץ העברים מכסף העברים בית ספר עברי לילדי העברים והנה אינם מתיעצים ברבני העברים ואינם לומדים את התלמוד הקדוש לנו, נשמת אפנו ויסוד אמונתנו?⁸⁵

בהמשך מכתבו הדגיש הרב מוהליבר: "לא אשקוט ולא אנוח עד מקום שיכולתי מגעת כי דתנו תהי היסוד הראשון של 'בית ספר עברי ביפו שער ציון'", ופנה בבקשה לד"ר שטיין והנהגת בית הספר "לתקן כל דבק ולסתום כל פרץ ולא תתנו מקום לצוררי הישוב להתנפל עליכם והשתדלו כי הבית הזה יהיה לשם ולתפארת לדתנו, עמנו וארצנו". הפחתת לימודי הקודש והנושאים העבריים במערכת השעות בבית הספר ביפו העיקה על הרב מוהליבר, ובמכתב ששלח כשנתיים

85. המכתב במלואו מופיע להלן סימן ו סעיף ב1, עמ' 201-202. ההדגשות במקור.

לאחר מכן לחברת כי"ח כפריז הוא פנה בדברים נרגשים המדברים
בעד עצמם:⁸⁶

הדבר שהניע אותי לפנות אליכם במכתב זה הוא השמועה
שנפוצה כי חברת 'כל ישראל חברים' מתכוונת להכניס שינויים
בתוכנית הלימודים של בית הספר היהודי ביפו – שינויים
שיתבטאו בהגבלת לימודי היהדות ובהפחתת הנושאים העבריים.

לאחר שסקר את מצבו הירוד של עם ישראל ובפרט מצבם של בני
הנוער, הוא עמד על החשיבות בכך שהלימודים בבית הספר יתקיימו
בשפה העברית:

שמחה מלאה כל לב יהודי בהיודע לו כי בארץ ישראל, ערש
עברנו המפואר שאליה מופנות תפילותינו הלוהטות מזה אלפיים
שנה – בארץ ישראל נוסד בית ספר שהשפה השלטת בו
היא עברית, בית ספר שבו ילדי ישראל מהמזרח ומהמערב,
מאירופה ומאסיה, מדברים בשפה אחת, היא שפת נביאנו.
קיוונו כי בית ספר זה יגדל דור שיהיה מצויד בידיעות הנחוצות
לכל אדם באשר הוא אדם, אך בעת ובעונה אחת יהיה זה בית
ספר יהודי שלם שישמש דוגמה למוסדות אחרים.

בסיום מכתבו כתב הרב מוהליבר:

רבותי! מובטחני שחברת 'כל ישראל חברים' שהציגה לפני
כמטרה נעלה את העלאת רמתם של היהודים והיהדות לא תרצה
עכשיו להקטין את תוכנית הלימודים של הנושאים העבריים
ועל ידי כך לשנות את פניו של בית ספר זה שחיבכוהו על
מיליוני אחיו. אני מקווה שנפלה כאן רק איזו אי הבנה ומקווה

86. המכתב במלואו מופיע להלן סימן 1 סעיף 2, עמ' 203-204. ההדגשות אינן במקור.

אני להיוודע מכם כי הידיעה הנ"ל שנפוצה לא הייתה אלא שמועת שווא.

מכתבים אלה מלמדים על פן נוסף באישיותו של הרב מוהליבר. יחד עם הסנגוריה שהוא לימד על תושבי הארץ, הוא לא נרתע מלבקרם במקרה הצורך על מעשים שלא הלמו את רוח היהדות, כל זאת מתוך השקפה לאומית-חרדית המבקשת לבנות יסודות תורניים איתנים לחיים היהודיים המתחדשים בארץ.

קבוצת תלמידי בית הספר לנערים ביפו עם סווי ובמחלה.

קבוצת תלמידי בית הספר לנעירות ביפו עם סווי ובמחלה.

בתי הספר ביפו